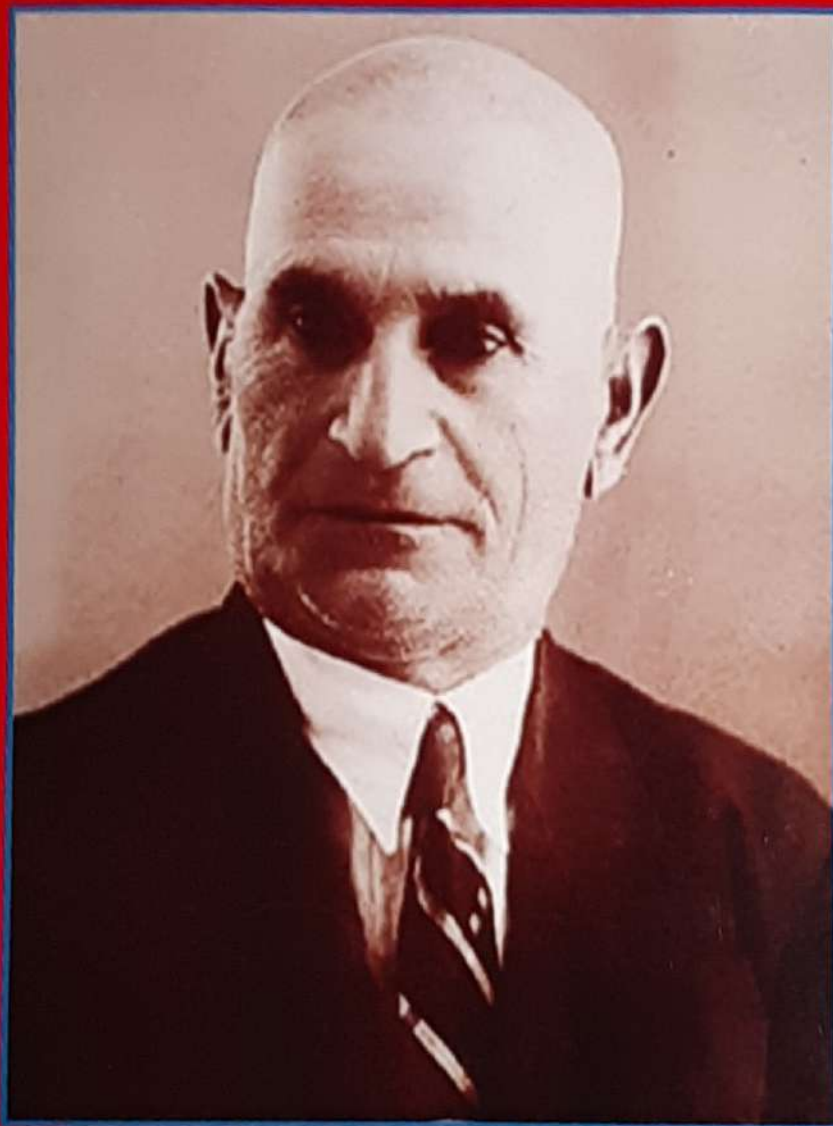

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2014

№ 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

**2014, № 4 (242)
(OKTYABR – DEKABR)**

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)**

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

B.Xəlilov – Dilimizdə və dilçiliyimizdə yeni meyillər	3
Q.Əmircanova – İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında tarixilik və müasirliyin vəhdəti	10
Ü.Mədətova – S.S.Axundovun uşaq nəsrinin dil-üslub xüsusiyyətləri	15

METODİKA: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Z.Xəlil – Ədəbiyyat təlimində yeni yanaşma	20
S.Həsənova – Azərbaycan dilinin tədrisində qarşıya çıxan bəzi problemlər	25
O.Abbasov – Ədəbiyyat dərslərində aparılan tərbiyəvi işlər	29
A.Cəfərqızı – Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi	35
D.Süleymanova – Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində innovasiyaların rolu	44
M.Həsənquliyev – M.Füzuli lirikasının bədii xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi	50

İNŞALAR... ESSELƏR...

Ş.Aslanova – İnşa yazılar və şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması	53
--	----

DƏRSLİK: PROBLEMLƏR... VƏZİFƏLƏR...

A.Hacıyev – Dərslərin hazırlanmasının konseptual əsasları	62
---	----

MÜASİRLƏRİMİZ

Ə.Tahirzadə - Altmış yaşın işığında	71
Səksən yaş çox deyilmiş	75

UNUDULMAZLAR

V.Qurbanov – Professor Əziz Əfəndizadə və onun metodika məktəbi	76
---	----

***

Cildin 1-ci sahifəsində: Süleyman Sani Axundov

DİLİMİZDƏ VƏ DİLÇİLİYİMİZDƏ YENİ MEYLLƏR

*Buludxan XƏLİLOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Dil hər bir millətin məbədgahı, məbəd yeridir. Məbədin və məbədgahın müqəddəsliyini hər bir kəs qorumalıdır. Bu işə müqəddəs bir borc kimi yanaşılmalıdır. Ancaq kirli adamlar məbədi, məbədgahı korladıqları kimi, laqeyd, biganə olanlar da dili korlayırlar. Bəzən dilin qayda-qanunlarına riayət etmirlər, dilin başına olar-olmaz oyunlar açırlar, bir sözlə, dilə təxribat edirlər. Dilə təxribat vətənə, millətə olan təxribat qədər təhlükəlidir.

Dil millətin hər bir üzvünün namusu, şərəfidir. Bura yersiz müdaxilə, yersiz əl uzatmaq, ağına-bozuna baxmadan nəyisə dəyişmək namusa və şərəfə olan hücumdur. Hər bir vətəndaş, hər bir insan bunu belə başa düşməlidir və bunu belə qəbul etməlidir. Dil millətin qürur yeri, qürur mənbəyidir. Bu qürura söykənməklə, bu qürur vasitəsilə yazıçılarımız, şairlərimiz tarixə düşüblər. Bizim hər birimiz indi onları oxuyur və öyrənirik. Dil olmasaydı, bu, müşkül bir işə çevrilərdi. Dil öz qüruru, daxili potensialı və imkanları ilə, eləcə də qayda-qanunları, ahəngi ilə şairləri, yazıçıları nəsil-dən-nəsilə tanıdıb, ədəbiyyat tariximizin şanlı səhifəsini yaradıbdır. Ona görə də bu dilin qayda-qanunlarını pozmaq, daxili ahənginə xələl yetirmək dilin qüruruna müdaxilə

etməkdir. Həm də dilin qüruru ilə oynamaq, dilin qürurunu aşağılamaq, dilin qüruruna toxunmaq, ən başlıcası, dilin qürurunu sindirməkdir. Dil əcdadlarımızın, ulularımızın bizə miras qoyub getdiyi bir əmanətdir. Hər birimiz bu əmanəti şərəfimiz, ləyaqətimiz hesab edərək qorumalı və yaşatmalıyıq. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, dilin tətbiq olunduğu sahələrin bir qisminə dilin qüruruna, şərəf və ləyaqətinə təxribat olunur. Dilin qayda-qanunlarına laqeydlik, biganəlik baş alıb gedir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzetlərin, jurnalların, ekran və efirlərin maarifləndirici funksiyası heçə enibdir. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrindən biz heç nə öyrənmirik. Öyrəndiklərimiz dilin qayda-qanunlarını pozmaq, dilin ruhuna, qüruruna, şərəf və ləyaqətinə toxunmaqdır. Bəzən kütləvi informasiya vasitələrinin bir qisminə dilin hüquqlarını tapdalamaqla, onun qayda-qanunlarını korlamaqla məşğul olurlar. Çap olunan bəzi yazı-pozularda, müsahibələrdə, televiziya və radio çıxışlarında dili korlayanları görməmək mümkün deyildir. Bəzi televiziya və radio verilişlərinin aparıcıları dili korlayır, dilin qayda-qanunlarını pozur, mənasız və məzmunuzsuz danışmaları ilə dilin başına ip salıb oynadırlar.

Bu artıq dildə xoşagəlməz bir meyilə çevrilibdir. Onlar hər an, hər dəqiqə dili qətl etsələr də, bu barədə düşünmür və ağıllarına da yaxşı mənada heç nəyi gətirmirlər. Belələri hər an, hər dəqiqə, hər saat dilin qayda-qanunlarını pozaraq dilin üzərində az qala cərrahiyyə əməliyyatı aparırlar. Heç bir cərrahiyyə əməliyyatına ehtiyacı olmayan dilin qayda-qanunlarını pozaraq onu pinti bir vəziyyətə salırlar.

Saf, təmiz Azərbaycan dili bu gün onu korlayanların sayəsində pinti bir vəziyyətə düşür. Bir sözlə, Azərbaycan dilini bəzi kütləvi informasiya vasitələri pinti bir şəkildə təqdim edirlər. Dildə bu cür pinti meyilləri yaradanlar internet portallarında da fəallaşblar. Əksər vaxtlar internet portallarında hər gün dil qətl olunur. Burada nəzarət mexanizmi o qədər itibirdir ki, dil zəlil, şikəst bir vəziyyətə alıbdır. Hətta qəzet, jurnal, radio və televiziya ilə müqayisədə internet portallarında dilin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Internet portallarında dilin qayda-qanunlarının pozulması və məzmunuz yazışmaların baş alıb getməsi adiləşibdir. Internet portallarında bu cür meyillərin gün-gündən çoxalması dilin özünəməxsusluğunu, ruhunu əlindən alır bir yana, həm də qüsurlu bir dil formalaşdırır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, internet portallarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri fəaliyyət göstərir, o cümlədən, ziyalılar. Ancaq ziyalıların internet portallarında dilin keşiyində durmaları bir yana qalsın, heç bəziləri öz yazı-pozularında dilin qayda-qanunlarına əməl etmirlər.

Belə olan təqdirdə internet portallarında Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını qorumaq ictimai məsuliyyətə çevrilir. Internet portallarında Azərbaycan dilinin keşiyində dayanmaq məsələsi ictimailəşməyi üçün ictimaiyyətin hər bir üzvünün marağında da olmur. Nəticədə internet portallarında Azərbaycan dilinin təəssübkeşliyi çəkilmir, Azərbaycan dilinin keşiyində dayanılmır, Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarının qorunması məsuliyyətə, vətəndaşlığa çevrilə bilmir. Bu da bir həqiqətdir ki, oxu verdiyi itibirdir. Oxu mədəniyyəti arxa plana keçibdir. İnsanları oxuyub mənimsəməkdən daha çox, mətləb, nəticə maraqlandırır. Bu mənada kitabların az oxunduğu dövrdə internet portallarında materialların da diqqətlə oxunmadığı fikrini qəbul etməliyik. Internet portallarından istifadə edənlər materialların əsas qayəsi ilə maraqlanırlar. Oradakı dil qüsurları, dilə olan biganəlik, laqeydlik onlar üçün nə əsas hədəfdir, nə də məqsəd. Ona görə də oxu mədəniyyəti və bu mədəniyyətə olan tələbatın azaldığı bir dövrdə internet portallarında materialların dilindəki qüsurlar yazı mədəniyyətini və məsuliyyətini daha da aşağı səviyyəyə salır. Belə olduğu üçün internet portallarında, bizə görə, dilin qayda-qanunlarını qorumaq üçün peşəkar redaktorlara ehtiyac vardır. Hər bir internet portalında mükəmməl redaktorlar olmalıdır. Həmin redaktorlar internet portallarında materialların dilini nəzarətə götürməlidir.

Onu da qeyd edək ki, bir sıra nəşriyyatlarda peşəkar redaktorların,

korrektorların olmadığı bir vaxtda, təbii ki, internet portallarında redaktorların, korrektorların olması barədə çoxları düşünmür və düşünmək də istəmir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, hər bir intrnet portalında dili və onun qayda-qanunlarını qorumaq üçün peşəkar redaktorların və korrektorların olması vacibdir. Axı vaxtilə hər bir nəşriyyatın redaktoru, korrektor, məsul katibi və s. olmuşdur. Hətta çap olunan kitablarda da bu ənənə qorunub saxlanıbdır. Məhz bu ənənəni internet portallarında da yaşatmaq lazımdır. Heç olmasa, bu yolla müəyyən qədər dilin keşiyində dayanmaq olar. Əks təqdirdə yazı mədəniyyətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda internet portalları bu mədəniyyəti tamamilə məhv edəcəkdir. Nəticədə qayda-qanunu olmayan bir dil yaranacaqdır. Bir də, bu artıq bütün dünya dillərini çuğlayan bir problemdir. Dünya dillərinin hər biri bu problemlə üz-üzə qalıbdır. Dildə və dilçilikdə olan xoşagəlməz meyillərin qarşısını almaq üçün görülən işlərlə bağlı fikir və mülahizələrimizi qeyd etməyi vacib sayırıq.

Birincisi, Respublikada dilin təbii sahələrində olan qüsurların təhlili ilə bağlı xeyli sayda dilçilərin, ziyalıların məqalələri çap olunur. Həmin məqalələrdə dildə gedən proseslər diqqət mərkəzində saxlanılır, bu prosesin müsbət və mənfi cəhətləri araşdırılır. Ancaq oxu verdişinin gerilməsi, eyni zamanda çap olunan qəzet, jurnalların çoxluğu və digər səbəblər imkan vermir ki, geniş oxucu kütləsi həmin məqalələrlə tanış olsun. Ona görə də dillə bağlı yazılan məqalələrin

geniş oxucu auditoriyasına çatdırılması yollarından biri də odur ki, hər bir müəssisədə, təşkilatda, idarədə dillə bağlı yazıların güşəsi yaransın. Müntəzəm olaraq dillə bağlı hər bir yeni yazı özünə yer alsın. Bu yazıların ən vacib və əhəmiyyətli olanları müzakirə olunsun. Müzakirələri kütləvi informasiya vasitələri işıqlandırsın. Bir də görürsən ki, hər hansı bir hadisədən şou düzəldirlər və bəzi televiziya kanalları, bəzi qəzetlər həmin şoudan dəfələrlə bəhs edirlər.

Cəmiyyətin zövqünə xələl gətirən belə şoulardan bəhs etməkdənsə, vətən, torpaq və millət qədər müqəddəs olan dildən söhbət açmaq faydalıdır. Bu, insanlarda dilə, torpağa, dəyərlərə bağlılıq hissələrini daha da artırır. Heç uzağa getmək lazım deyil. Elə bu yaxınlarda filologiya üzrə elmlər doktoru Cəlal Bəydilinin (Məmmədovun) "Ədəbiyyat" qəzetinin 2014-cü il 24 oktyabr tarixli sayında dərc olunmuş "Dil düşüncəsizliyi" məqaləsi niyə müzakirədən kənar qalmalıdır?

Axı bu məqalədə qoyulan məsələlərlə bağlı müzakirələr açmaq olar. Həmin müzakirələr işin xeyrinə olar. İnsanların dilə bağlılığını, sevgisini artırır. Məqalədəki kütləvi informasiya vasitələrinin səhifələrindəki dil qüsurları ilə bağlı dəyərlə fikirləri rəğbətəndirməmək olmur. Məqalədə kütləvi informasiya vasitələrində özünə yer alan qüsurlu söz və ifadələr göstərilir ki, bunların hər biri tez-tez gözümüzü deşir. Ancaq bu söz və ifadələr qüsurlu olduğunu onu işlədənlər bilirmi? Onlar bilirmi ki, publik etirazlar, banal əhvalat, iyi ox-

umalar, qeyri-rəsmi vizit, tərpənməz əmlak, vəziyyət kritikləşib, başın cırılib, çamadan əhval-ruhiyyəsi, pik hədd, özünü lezvaladı, sensasion açıqlama, kuryoz hadisə, dahiyane şoular, travma, dokumental kino və s. söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinə yamaqdır.

Dilin lüğət tərkibinə yamaq olan belə sözlərin dili korladığını ya onu işlədənler bilmir, ya da bilmək istəmirler. Ona görə də müzakirələr məsələni ictimailəşdirməklə yanaşı, həm də insanları bu barədə düşündürə bilər. Nəticədə ictimaiyyətin hər bir üzvü dilin keşiyində dayanmalı olar. Bir daha qeyd etmək istədik ki, kütləvi informasiya vasitələrinin dili geniş müzakirələr əsasında təhlil olunarsa, xeyli dil qüsurları aradan qaldırıla bilər. Məsələyə bu mövqedən yanaşanlar və bu cür düşünənlər də olubdur. Məsələn, S.Kapitsanın haqlı fikri və mövqeyi bizi təmin edir və razı salır. Onun fikrincə, "Əgər bir vaxt dövrümüze məhkəmə qurulsay, KİV-lər cinayətkar təşkilatlar sırasına aid ediləcəklər, onların ictimai şüurun başına gətirdiklərini başqa cür qiymətləndirmək də olmaz". Bu mənada kütləvi informasiya vasitələrinin bəziləri dili və onun qayda-qanunlarını pozmaqla ictimai şüuru sındırır, şikest edirlər.

İkincisi, dil fərdi deyil, ictimai hadisədir. O ictimai hadisə olmaqla millətin hər bir üzvünün sərvətidir. Lakin bəzən bu sərvətə fərdi mülkiyyət kimi yanaşanlar olur və onlar dilin qayda-qanunlarına tabe olmaq əvəzinə, dili öz "qanunlarına" tabe edirlər. Ancaq onlar barədə ictimai rəy yoxdur, ictimai

mai rəy hələ də susur. Heç olmasa, əməkdaşı olduqları kütləvi informasiya vasitələrinin redaktorları, eləcə də sahələr üzrə redaktorlar onları tənbeh edirmi? Əlbəttə, yox. Ona görə də kütləvi informasiya vasitələrində çalışanların fəaliyyətinə ictimai rəyi yönəltməyin vaxtı çoxdan çatıbdir. İctimai rəy, ictimai qınaq, ictimai danlaq dilə laqeyd yanaşanların da başının üstünü Domokl qılınıcı kimi almalıdır. Dilə laqeyd münasibət bəsləyənlərə qarşı ictimai rəyi ifadə edən vasitələr formalaşmalıdır. Ancaq bir qrup dilçilərin, filoloqların, ziyalıların münasibəti ilə problemi həll etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, dili bir qrup dilçi, filoloq, ziyalı yaratmış və ondan istifadə etmir. Həm də dildən həmin dilə mənsub olan hər kəs istifadə edir. Nə qədər ki cəmiyyət dili dilçilər tədqiq edib öyrənir və öyrədirlər deyəcək, bir o qədər də dil əziyyət çəkəcəkdir. Dili millətin hər bir üzvü öyrənir, öyrədir və dilə olan münasibətdə ictimai məsuliyyət də buradan başlayır. Bəli, millətin hər bir üzvü elə ilkin mərhələdə ailədə dili öyrənir və ailədə də həmin dili övladlarına öyrədir. Deməli, dili öyrənmək və öyrətmək prosesinin ilkin mərhələsində hər bir kəs iştirak edir. Sonra isə bu prosesin iştirakında mütəxəssislər, peşəkarlar, ən başlıcası dilçilər aparıcı mövqedə olurlar. Dili öyrətmək və öyrənmək prosesi belə də olmalıdır.

Üçüncüsü, dili öyrətmək və öyrənmək prosesi ictimailəşmə yolu ilə həyata keçirilsə, nəticə verə bilər. Belə ki, cəmiyyətin hər bir üzvü bilməlidir ki, o, həm dili öyrənir, həm də öyrədir. Cəmiyyətin hər bir üzvü

bilməlidir ki, kiməsə həm dili öyrədir, həm də özü kimdənsə dili öyrənir. Kiməsə dili öyrətmək deyəndə ailədən başlayaraq bağça, orta məktəb və ali məktəb də daxil olmaqla bütün bu mühitləri nəzərdə tuturuq.

Ailədə valideyn öz övladına dili öyrədir. Sonra bağça, orta və ali məktəbdəki mühit, həm də cəmiyyətdəki mühit aparıcı mövqedə olur. Cəmiyyətin hər bir üzvü öz danışığı, nitqi ilə ətrafındakılar üçün dil mühiti yaradır. Onun nitqinin müsbət və mənfi məziyyətləri ətrafındakılara nümunə olur. Deməli, bizim hər birimiz geniş mənada dili cəmiyyətdə öyrənirik və öyrədirik. Bundan başqa, dili orta məktəbdə "Azərbaycan dili" fənnindən və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində dil dərslərindən öyrənirik. Dil dərslərini öyrədənler, tədris edənlər cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqli olaraq mütəxəssis və peşəkar olurlar. Beləliklə, bizim hər birimiz dil mühitində yaşayırıq. Bu mühitdə həm öyrənirik, həm də öyrədirik. Dil bu mənada ictimai hadisə kimi bizim hər birimizə xidmət edir. Ancaq dilin bu cür ictimailəşməsinin mahiyyətinə varmırıq. Halbuki bizim istək və arzumuzdan asılı olamayaraq istifadə olunan, tətbiq olunan, işlədilen hər bir dil ictimailəşir. Belə olan təqdirdə, yaxşı olar ki, ictimailəşmiş dilin bir ittifaqı, birliyi olsun. Yeni rəssamların, yazıçıların, bəstəkarların birliyi kimi.

Əgər "Azərbaycan Dilçilər Birliyi" adlı bir təşkilat yaranarsa, burada dilçilərdən əlavə dilin təəssübkeşliyində mənəvi haqqı olan ziyalıların da birliyə üzv olması zərurəti yaranacaqdır. Həm də dilin öyrədilməsi və

öyrənilməsi prosesi ictimai mahiyyətini təsdiq edəcəkdir. Onda cəmiyyətin hər bir üzvü başa düşəcəkdir ki, dili qorumaq, onun keşiyində dayanmaq yalnız dilçilərin işi deyil, həm də cəmiyyətin hər bir üzvünün borcudur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Azərbaycan Dilçilər Birliyinin" görəcəkləri işlər dilə və dil mühitinə böyük fayda verir. Məsələn, bu qurum dilin lazımı səviyyədə öyrənilməsi işini fəallaşdırma bilər. Belə ki, dilimizin izahlı lüğətində də orfoqrafiya lüğətində də dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı öz əksini tapmamışdır. Halbuki dilimizdə işlənmə dairəsinə görə xeyli sözlər var ki, onlar lüğətlərə düşməmişdir. Onları toplamaq, qruplaşdırmaq, sistemə salmaq əhəmiyyətlidir, həm də dilin lüğət tərkibinin qorunub saxlanmasıdır. Bölgələrdə, regionlarda, rayonlarda, kəndlərdə informatorlardan dil faktlarını toplayan ziyalılardan istifadə etmək lazımdır. Həmin ziyalılar bölgələrdə "Azərbaycan Dilçilər Birliyinin" nümayəndələri kimi unudulan, yaddan çıxan sözləri toplayıb dilimizin lüğət tərkibinin imkanlarının genişlənməsinə yardım göstərə bilərlər. İndiyə qədər dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı birer-birer toplanmamış və lüğətlərə daxil edilməmişdir. Bu mənada XX əsrin 30-cu illərində fransız dilçisi A.Meyenin söylədiyi belə bir fikir maraqlıdır ki, dil praktik cəhətdən hələ lazımı qədər öyrənilməmiş və heç vaxt öyrənilib qurtarmayacaq da. Təkcə dialektlərimizdəki dialekt sözləri, məhz müxtəlif sahələrə aid dialekt sözləri xam material olaraq lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu işin praktik tərəfini həll

etmək üçün "Azərbaycan Dilçilər Birliyi"ne və onun regionlarda olacaq nümayəndələrinə böyük ehtiyac vardır. Bu təşkilat Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və müvafiq ali məktəblərdəki mütəxəssislərin görəcəkləri işə qarışmadan dilin lüğət tərkibinin, qrammatik qanunlar quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində öz fəaliyyətini qurmalıdır. Dilin lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun praktik cəhətdən öyrənilməsi dilin milli fizionomiyasını, fəlsəfəsini, pöetikasını, ruhunu üzə çıxara bilər. Axı indiyə qədər dilin fəlsəfəsindən, poetikasından, ruhundan ya bəhs olunmamışdır, ya da çox səthi bəhs olunmuşdur. Belə olan təqdirdə, deməli, yüksək dil mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin zəngin xüsusiyyətlərini – fəlsəfəsini, poetikasını, ruhunu öyrənmək lazımdır. Bunlarsız dil də, dilin mədəniyyəti də yoxdur.

Dördüncüsü, Azərbaycanın televiziya və radio məkanında bəzilərinin çıxmaq şərtilə (o cümlədən AZTV-ni), demək olar ki, ərnisində dilin qayda-qanunlarını bilən, qoruyan aparıcılar yox dərəcəsinədir. Aparıcıların nitqi qüsurludur. Onların əksəriyyəti dilin qayda-qanunlarından xəbərsizdirlər. Bilikli, geniş dünyagörüşə malik aparıcılar çox azdır. Belələrinin lüğət ehtiyatı kasıbdan da kasıbdır. Hıçqana-hıçqana, sürətlə sözlərin düzgün tələffüzünə əməl etmədən, Azərbaycan dilinin təmizliyinə riayət etmədən danışmaqla onlar birbaşa dilin ruhuna təcavüz edirlər. Hələ onu demirəm ki, bəhs etdikləri mövzuları dərindən öyrənmədən müzakirə ob-

yektinə çevirirlər. Müsahibləri ilə danışmaq mədəniyyətini bilmirlər. Bəzən imkan verirlər ki, müsahibləri onların məntiqsiz və mənasız suallarına cavab versin. Özləri sual verir, özləri də danışirlar. Oturub-durmaq mədəniyyətindən uzaqdırlar. Bəhs etdikləri mövzulara ekspert, ya da ki, müsahib kimi həmin mövzuya heç bir aidiyyəti olmayanları dəvət edirlər.

Bəzən dili müzakirə obyektinə edirlər və müzakirəyə dilçiləri, mütəxəssisləri yox, tamam ayrı-ayrı sahələrin adamlarını çağırırlar. Məsələn, müğənniləri və digərlerini. Onlar isə qeyri-peşəkar bir səviyyədə nə istəyirlərsə, onu da danışirlar. Bir sözlə, dilə, onun ruhuna, təbiətinə bir basqı, təzyiq yaradırlar. Onlar televiziya və radio verilişində özlərinə o qədər geniş meydan alıblar ki, gələcəkdə Aydın Qaradağlı, Rafiq Hüseynli, Ofelya Sənani, Sabir Ələsgərov, Eldost Bayramlı və digər bu cür diktorların yetişməsinə imkan verirlər. Onlar Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarında, bütövlükdə dilin özündə bir sərbəst üslub yaradıblar. Necə istəyirlərsə, eləcə də danışirlar. Belələri hər an, hər dəqiqə, hər saat ekranında və efirdə dilin qayda-qanunlarını pozmaqla məşğuldurlar. Kifayətdir ki, televiziya və radioda bu cür aparıcılara qarşı bədii şuralar, televiziya və radionun rəhbərliyi ciddi tədbirlər görsün. Televiziya və radio verilişlərində aparıcıların dil xəstələrini televiziya və radio özü müzakirə edirmi? Bu istiqamətdə televiziya və radiolarda hansı nəzarət mexanizmi var? Dilin qayda-qanunlarını pozan aparıcıların hansı biri barədə ölçü

götürürlərmi? Bu gün televiziya və radiolarda aparıcıların böyük əksəriyyəti dilin üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparırlar. Qeyri-peşəkarların bu əməliyyatı dilin təbiətini, ruhunu sındırır, məhv edir.

Beşincisi, dili öyrətmək metodikasına əməl olunmalıdır. Dil ilkin mərhələdə praktik olaraq öyrədilməlidir. Dilin nəzəri cəhətdən öyrədilməsi, eləcə də onun qayda-qanunlarının öyrədilməsi praktik dili öyrənmə mərhələsindən sonra başlamalıdır. Bu, xarici dillərin öyrədilməsində xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Bəzən bağçalarda, ibtidai siniflərdə uşaqlara üç, dörd, beş dil öyrətmək istəyirlər. Bəzi təhsil müəssisələrində, hətta uşaq bağçalarında, ibtidai siniflərdə, orta məktəblərdə, liseylərdə çalışırlar ki, uşağa bir neçə dil öyrətsinlər – alman, ingilis, rus, ərəb və doğma Azərbaycan dilini. Bu, elmi-pedaqoji cəhətdən və yaş baxımından düzgün deyil. Axı uşağın heç fiziki hazırlığı imkan vermir ki, o, kiçik yaşlarından

beş dil öyrənsin. Həm də əcnəbi dilləri öyrətmək ana dilinin təməli üzərində qurulmalıdır. Doğma ana dilimiz uşaqlarımızın düşüncəsinə hakim olduqdan sonra xarici dil, yaxud da dillər öyrədilməlidir. Bu geniş elmi – nəzəri əsas olan bir məsələdir. Ciddi problem kimi mütəxəssisləri, o cümlədən, valideynləri düşündürməlidir. Dilimizdə və dilçiliyimizdə meyillərin, qüsurların qarşısını almaq üçün bir sıra məsələlərə də diqqət göstərsə işin xeyrinə olar. Bunların sırasında məqsədəuyğun hesab etdiklərimizin bəzilərinə qeyd etmək istərdik: yazı mədəniyyəti və onu yüksəltməyin yolları, tərcümə sahəsindəki nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları, dilimizin şeir, poeziya dili kimi imkanlarını açmaq, klassik ədəbiyyatın lüğətini yaratmaq, dilin tarixini öyrənmək, yazıçılarla dilçilər arasında sıx əlaqə yaratmaq və s. Bunların hər biri ayrı-ayrı məqalələrin mövzusu kimi geniş elmi – nəzəri təhlil tələb edən məsələlərdir.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN YARADICILIĞINDA TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ

Qənirə ƏMİRCANOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar müəllim,
"İlin müəllimi" müsabiqəsinin qalibi

Dünyada elə yazıçı və dramaturqlar olur ki, onlar müəyyən dövrün sənətkarları sayılır, zaman onları hadisələrin süzgəcindən keçirə bilmir. Ona görə yox ki, əsərləri aktuallıqdan uzaqdır. Ona görə ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün taleyini bəşəri səviyyəyə qaldıra bilir, həqiqəti həqiqət kimi təqdim edir, yaratdığı qəhrəmanları ilə birgə acılar yaşamağı bacarır. XX əsrin ən qüdrətli lirik-psixoloji üslublu yazıçısı İlyas Əfəndiyev kimi...

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının ilk illərindən öz dəsti-xətti ilə yenilikçi bir yazıçı – dramaturq kimi tanınmağa başladı və dərhal oxucuların diqqətini cəlb etdi. Dilinin sadəliyi və səmimiyyəti oxucu ilə müəllif arasında yaranan ünsiyyətin başlanğıcı oldu. Bu başlanğıc təbii olduğu qədər də məsuliyyətli idi. Yazıçının üzərinə düşən, onu axtarısa və müşahidəçiliyə sövq edən oxucu qarşısındakı məsuliyyəti bir-birindən gözəl, maraqlı süjet xəttinə malik əsərlərin yaranmasına səbəb oldu. Bir vətənpərvər azərbaycanlı kimi milli kolorit onu həmişə düşündürüb. Maraqlı cəhət ondadır ki, XX əsrin hadisələrinin şərhini XXI əsrdə də öz aktuallığını saxlayır. Sosialist ideyalarından tam fərqli yazıb-yaradan yazıçı İ.Əfəndiyev öz zamanına sığmır, zamanı öz ideyalarının arxasınca

aparmağı bacarırdı. İlk hekayələrindən başlanan yazıçı ömrü yaratdığı müsbət və mənfi qəhrəmanları ilə birgə püxtələşdi.

1920-ci ildən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı 1990-cı il hadisələrinə qədər sosializmin ideyaları çərçivəsində formalaşmışdı. Bu formalaşmanın isə özünəməxsus xüsusiyyətləri vardı. Bu elə bir dövr idi ki, ədəbiyyatdan bir təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən yeni dövrü adlanan bu dövr xalqın milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığı illərdən başlayır (1918-1920). XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan cəhətlər şərqçilik-qərbçilik, millilik-beynəlmilətçilik, türkçülük-müsəlmançılıq-müasirlik, romantizm-realizm və s. idi. Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə ədəbiyyatda türkçülük, milli dövlətçilik ideyaları geniş tərənnüm edilir, vətənpərvərlik hissləri təbliğ olunurdu. F.Köçərli, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ü.Hacıbəyli, A.Şaiq, S.Hüseyn, Y.V.Çemənzəminli kimi mütəfəkkir sənətkarların – yazıçı-publisistlərin, maarif-mədəniyyət xadimlərinin əsərlərində Azərbaycan milli varlığının təsdiqi uğrunda mübarizə əsas məqsəd idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçılarının müx-

təlif ideya və məfkurə ətrafında birləşməsi müxtəlif cəmiyyətlərin yaranması ilə nəticələndi. Həmin birliklər ədəbiyyatın inkişafına mane olur, onun getdikcə siyasət üçün bir vasitəyə çevrilməsinə şərait yaradırdı. Təsadüfi deyil ki, "Yaşıl qələm", "Qırmızı qələm" adı altında fəaliyyətlərini davam etdirən ədəbi simalar müəyyən çərçivəyə salınırdı. Bu çərçivəyə sığmayanlar repressiya dövrünün qurbanlarına çevrildilər. Ona görə ki, 20-30-cu illərdə qonşu Rusiya dövləti başibəlalı kommunist ideyalarını Azərbaycanın köksünə qanla yazmağa başlamışdı. Belə bir ideologiyanın ədəbiyyatda milli məfkurəyə qarşı mübarizəsi bir sıra cəhətlərlə izah edilirdi:

-azərbaycançılığın əsas əlaməti olan türkçülük səhvən millətçilik hesab edilir, ədəbiyyatda milli-tarixi mövzu və ideyanın yayılmasına qadağa qoyulur, vulqar beynəlmilətçilik təbliğ olunurdu;

-müsəlmançılıq, dini dünyagörüş bütünlüklə inkar edilirdi;

-müasirlik vulqarlaşdırılaraq sosialist inqilabının, sovet gerçəkliyinin tərənnümü ilə məhdudlaşdırılır, dünyaya geniş pəncərə açılmasına qadağa qoyulurdu.

XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan milli məfkurə (azərbaycançılıq) bütün söz sənətkarlarının yaradıcılığında özünəməxsus tərzdə əksini tapırdı. Bu dövrün ən əsas cəhəti xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, yazılı ədəbiyyatda təsiri kütləvi hal alır, xalq ruhunun ədəbiyyatda əksi indiyədək görünməmiş şəkildə təsvir olunurdu. Bütövlükdə isə ədəbiyyat xalqın ana dilində yaranırdı.

Ən yeni dövrün I mərhələsində dramaturgiya mövcud ənənələri davam etdirməklə yanaşı, eyni zamanda ideya-məzmun və forma baxımından da inkişaf edir. Yaradıcılığa XX əsrin əvvəllərindən başlamış H.Cavid, C.Cabbarlı 30-cu illərdə Azərbaycan dramaturgiyasında möhtəşəm əsərlər yaradırlar. İctimai həyatda baş verən tarixi ziddiyyətlər, müxtəlif ideyaların mübarizəsi söz sənətinin hər bir sahəsi üçün zəngin material verirdi. Sonrakı illərdə S.Rəhmanın komediyaları, İ.Əfəndiyevin lirik-romantik pyesləri meydana çıxır.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin II mərhələsi XX əsrin 50-60-cı illərini əhatə edir. Getdikcə yeni məna və məzmun kəsb edən Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik meyillər özünü göstərir, "xalqlar həbsxanası"nın qapıları dünyaya təbatay açılırdı. Ədəbiyyat getdikcə sosialist məhdudiyətindən çıxıb ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsinə qalxır, insanın daxili aləminə, mənaviyyətinə maraq güclənirdi. Getdikcə ədəbi qəhrəmanlar silsiləsindən sıxışdırılıb çıxarılan "sovet adamı" obrazı əvəzinə, ədəbiyyata hissləri və duyğuları ilə təsvir olunan sadə insan, zəhmətkeş xalqın nümayəndəsi gəlirdi.

50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərindən başlayan demokratikləşmə dramaturgiyada da gedirdi. Böyük ənənəsi olan Azərbaycan dramaturgiyası bu dövrdə əsasən, İ.Əfəndiyev yaradıcılığı ilə tanınırdı. Əsası M.F.Axundovdan başlayıb, C.Cabbarlı tərəfindən yüksək səviyyədə inkişaf etdirilən, XX əsrin II

yansından dramaturgiyanı öz adı ilə əbədiləşdirən İ.Əfəndiyev dövrünün ən qüdrətli nasir-dramaturqudur. XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatına maraq İ.Əfəndiyevdən başlayır, desək, səhv etmərik. Elə ona görə də əsərləri dünya dillərinə tərcümə olunur, eldən-elə gəzirdi. "Bahar suları", "Atayevlər ailəsi", "Unuda bilmirəm", "Sən həmişə mənimləsən", "Məhv olmuş gündəliklər", "Mənim günahım", "Mahnı dağlarda qaldı", "Qərribə oğlan", "Xurşidbanu Natəvan", "Büllur sarayda", "Tənha iyde ağacı" və s. uğurla səhnələşdirilərək tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk müsbət qadın obrazı dahi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının qəhrəmanı Şirindir. İ.Əfəndiyevin yaratdığı müsbət qadın obrazları heç də Şirindən geri qalmır, əksinə, dövrünün əxlaq, tərbiyə və mədəniyyəti ilə yeni məzmun və məna kəsb edir.

"Bahar suları" (1948) pyesində sevdiyi qəhrəmanı Uğurun dilindən söylədiyi "Mən dövlət ona deyirəm ki, qızıl zəmilər dərya kimi dalğa vurub həyatı öz ağuşuna alsın" fikirləri dramaturqun uzaqqörənliyindən xəbər verir. Yaratdığı surətlərlə hadisələri və zamanı qabaqlayan ədib Azərbaycanın bugününü görür, dövlətimizin yüksək səviyyədə inkişafına inanırdı. İnanırdı ki, "Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaqdır."

İ.Əfəndiyev şifahi xalq ədəbiyyatına olan məhəbbətini qəhrəmanlarının dilindən söylədiyi aforizm və atalar sözləri ilə sübut edir: "Bir küpə yağa bir damcı heç nə etməz. "İlan

kimi qabıq qoyan mən, amma hamıdan çox maaş alan Nəcəf", "Qarğanın min oyunu var bir qozun başında", "Keçəl baxdı güzgüyə, adın qoydu özgeyə" və s. ("Seçilmiş əsərləri", II cild, səh.14-15, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1970) "Bahar suları" pyesinin əsas qəhrəmanlarından olan 60 yaşlı kolxoz sədri Alxanın söylədiyi maraqlı rəvayət dramın kompozisiyasını daha da zənginləşdirir:

"Ey qardaşoğlu... deyir, qartallar bir gün cəm olub, qoca qartal özlərinə ağsaqqal seçdilər. Qoca qartal da onlar üçün nə ki lazımdı etdi. Körpələrinə isti ceyran qanı içirdi. Dəlillərinə yol göstərdi. Günlərin birində uzaqları seyr edib qayıdan cavan bir qartal qoca qartalə dedi: "Niyə sən bizi bu dar qayalığa sıxışdırıb durmusan? Heç bilirsənmi dünyada necə geniş yerlər, əzəmətli qayalar var?". O zaman qoca qartal ah çəkib quşları çağırdı: "Əzizlərim,- dedi,- mən daha qocalmışam. Gözlərim yaxşı görmür. Özünüzə ayrı bir başçı seçin". Quşlar səs-səsə verib, "biz sənsiz dolana bilmərik!"- dedilər. Dünyagörmüş qoca qartal: "Yox, səhv edirsiniz,- dedi,- bax, bu cavan qartal özünü baş-bilən seçin. İndi onun qanadları mənimkindən qüvvətlidir. Onun gözləri daha uzaqları görür". Quşlar fikirləşdilər, sonra ah çəkib qoca qartalın sözünü təsdiq etdilər. ("Bahar suları", səh. 20).

Xatırlatmaq istərdik ki, "Bahar suları" pyesi repressiyanın davam etdiyi bir dövrdə yazılmışdır. Hələ Stalinin ölümünə və şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün sonuna isə çox vardı. Belə bir vaxtda yaratdığı müsbət qadın

obrazları - Sədəf və Turacın lirik-psixoloji duyğularının təsvir və təran-nümü yenilik idi.

1954-ci ildə yazılmış "Atayevlər ailəsi" pyesində hadisələr bir sovet ailəsində baş verir. Ailə kiçik bir dövlətdir. Əgər bir ailədə bir-birinə qarşı hörmət və məhəbbət yoxdursa, o ailənin dağılması təbiidir. Necə ki, şəxsi mənafeyini düşünüb Xosrov Atayevə ərə gedən Dilşad xanım nəinki bu ailəni qorumur, əksinə, onun dağılmasına səbəb olur. Öz zəhməti ilə nazir müavini vəzifəsinə qədər yüksələn İldırım Atayev qardaşı Xosrov və onun qızı Reyhanın qayğısına qalır, onları məkrli qadın Dilşaddan qorumağa çalışır. Lakin ondan keçmiş məhəbbətinin heyfini çıxmaq istədiyini düşünən Xosrov Atayev məsələyə bir qədər soyuqqanlı yanaşır. Nəticədə isə Dilşad xanım özü ilə bərabər bacısı qızı Lətafətin də bədbəxtliyinə səbəb olur. Drama-turqun bu pyesdə qoyduğu ideya düşünərək ailə qurmaq, onun qayğısına qalmaq, ailəni qoruyub saxlamağı tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Bu pyesdən sonra İ.Əfəndiyev 10 il tədqiqatçılıqla məşğul oldu. Uzun müddətli fasilədən sonra isə tamamilə yeni nəfəs və yeni ideya ilə dramaturgiyaya qayıtdı. Bu möhtəşəm dram əsəri 1964-cü ildə yazdığı "Sən həmişə mənimləsən" pyesidir. Bütün zamanlar üçün öz dəyərində qalan bu sənət nümunəsi drama-turqun şəxsi duyğularının tərcümanı kimi düşünülə bilər. Öz fikir və düşüncəsi ilə tək qalıb tənhalığa çəkilən, həyatdan küskün 17-18 yaşlı Nargilə qarşısına çıxan Həsənzadəyə ürək-

dən bağlanır. Gənclik dövrünün ilk illərini yaşayan kövrək qəlbli Nargiləyə elə gəlir ki, o, Həsənzadəni sevir. Namuslu bir azərbaycanlı kimi Həsənzadə Nargiləyə son dərəcə həssaslıqla yanaşır, onun anasına qarşı pərənpərən dağılmış duyğularını altüst edir, inandırır ki, anası onu çox sevir. Yazıçının dramaturgiyaya qayıdışı kimi dəyərləndirilən "Sən həmişə mənimləsən" pyesi tamaşaçıda xoş duyğular, hisslər oyadır.

Bu pyesdən sonra dramaturgiya sahəsində bir-birinin ardınca uğurlara imza atan İ.Əfəndiyev "Mənim günahım", "Unuda bilmirəm", "Məhv olmuş gündəliklər" kimi pyeslərini yazdı. 70-ci illərdən sonra Azərbaycan Dram Teatrının repertuarından düşməyən lirik-psixoloji məzmunlu pyeslər öz yerini 80-ci illərdə "Xurşidbanu Natəvan", "Şeyx Xiyabani" kimi tarixi məzmunlu dramalara verdi. Sənətkarın ustalığı ondadır ki, tarixi mövzuda yaratdığı əsərlərə müasir düşüncə ilə yanaşır, yetişən gənc nəsildə öz soykökünə, tarixi mədəniyyətinə məhəbbət hissi aşılayır. O taylı, bu taylı Azərbaycan dərdini dram əsərinə gətirən ilk sənətkar da İ.Əfəndiyev olub. Dramaturq bir əsərində həllini qoyduğu problemi digər dram əsərində məharətlə şərh edirdi. Əslində Şeyx Məhəmməd Xiyabani mübarizliyi və vətənpərvərliyi ilə drama-turqun özü idi.

Yazıldığı gündən ədəbi hadisəyə çevrilən "Xurşidbanu Natəvan" dramının qəhrəmanı Xurşidbanu sələflərinə əqidə və mübarizliyi ilə sadıq qaldığını əməli ilə sübut edir. O sübut edir ki, Azərbaycan qadını xalqının

taleyi və birliyi üçün hər cür fədakarlığa qabildir. Dramaturq Nətvani nə qədər sevə-sevə yaradırsa, Ter-Vahan kimi mənfur erməni surətini bir o qədər nifrətlə təsvir edir, hər bir türkün daim ayıq-sayıq olmasını, vətənin hər qarış torpağının qədri bilib qorumaq, gələcək nəsillərə şəriksiz verməyi tapşırır. Bu tapşırıq isə vətən və millət qarşısında daşdığı məsuliyyət hissindən doğurdu.

Əmin Əfəndiyev yazıçı-dramaturqun yaradıcılığını tədqiq edəndən sonra onu Azərbaycanın Şekspiri adlandırır. XX əsrdə yazılmasına baxmayaraq, XXI əsrdə də eyni maraqla oxunan bütün əsərləri Şekspirin bütün yaradıcılığından daha qiymətli hər bir türk milləti üçün... Ona görə ki, başdan-başa torpağına, elinə, obasına, məmləkətinə, onun hər bir vətəndaşına sevgi, məhəbbət üzərində qurulub bütün yaradıcılığı. Belə bir düha sahibi ilə yalnız fəxr etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

Əfəndiyevl. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005, 3 cildə.

РЕЗЮМЕ

Единство историзма и современности в творчестве Ильяса Эфендиева

В статье Ганира Амирджанова показывается отношение к произведениям драматурга, определяет их место в истории азербайджанской драматургии. Отмечается, что творчество народного писателя Ильяса Эфендиева является самой яркой литературной страницей драматургии, заложенной М.Ф.Ахундовым, за период с 50-х годов XX века по сегодняшний день.

SUMMARY

The cohesion historical and modern views in Ilyas Efendiev,s creativity

Ganira Amirghanova states her views on playwright,s works and position in the history of Azerbaijan literature. It is stated that the writer,s creativity covers the period after the second half of the 20th century until the modern times and is considered to be the best examples of the drama genre founded by Mirza Fatali Akhundov.

SÜLEYMAN SANI AXUNDOVUN UŞAQ NƏSRİNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülkər MƏDƏTOVA,

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Açar sözlər: Süleyman Sani Axundov, dil və üslub, hekayə, təhkiyə, təsvir.

S.S.Axundovun uşaqlar üçün yazdığı povest və hekayələrin bədii gözəlliyini şərtləndirən amillərdən biri də bu əsərlərin dili idi. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və məfkurəvi məsələ idi. "İstər dərsləklərdə və jurnallarda, istərsə də ayrıca çap olunan kitablarda uşaq əsərlərinin dili qabaqcıl ziyalılar və müəllifləri ciddi məşğul edirdi. Çünki uşaq əsərlərinin ideyası, məqsəd və vəzifələri onun dilindən, dil xüsusiyyətlərindən ayrı deyildir" (2, 10). Bu əsərlərin dili sadə və aydındır. Onun leksikası əsasən, Azərbaycan dilinə məxsus və gündəlik məişətdə işlənən ümumişlək sözlərdən ibarətdir. Belə sözlər fikrin dolğun və aydın səslənməsinə, hadisələrin oxucuya dəqiq çatdırılmasına, surətlərin səciyyələndirilməsinə, onların daxili aləminin, psixoloji durumunun bədii ifadəsinə xidmət edir.

Realist yazıçılar ədəbi dili "yabançı sözlərdən uzaqlaşdırmağı, hər bir azərbaycanlının başa düşdüyü bədii dil ilə yazmağı, ədəbiyyat qarşısında duran böyük vəzifələri yerinə yetirmək üçün çox vacib bir məsələ hesab edirdilər" (4, 300). C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çə-

mənəzəminli və başqa realistlər kimi S.S.Axundov da öz əsərlərində yalnız ideya-məzmun cəhətinə deyil, ədəbi dilə də xüsusi əhəmiyyət verir, dildə sadəlik və realizm prinsipini əsas tuturdu. Maarifçi sənətkar olaraq o, xalqın sosial tərəqqisində, xüsusilə gənc nəslin vətəndaş kimi tərbiyəsində ana dilinin roluna böyük əhəmiyyət verir, buna görə doğma ana dilinin gözəlliyini, cazibədarlığını öz əsərlərində əks etdirirdi. Onun uşaqlar və yeniyetmələr üçün yazdığı povest və hekayələrinin dilini şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar: 1. Təhkiyə dili. 2. Təsvir dili. 3. Surətlərin dili.

Təhkiyə dilindən bədii informasiya üçün istifadə edilir. Yazıçı bədii zaman və məkan haqqında məlumat verərkən, təsəvvür yaradarkən rəvan və axıcı bir dilin şahidi oluruq: "Biri vardı, biri yoxdu, bir çal-çəpəri dağılmış, gülləri soluxmuş, ağacları yarıqurumuş bir köhnə bağ vardı. Bağın quşları bu xarabada çox məşəqqət ilə gün keçirirdilər" (1, 245).

Bu cümlələr "Tutuquşu" hekayəsindəndir. Yazıçı təhkiyənin nağıl formasından istifadə etməklə bədii məkan haqqında konkret təsəvvür yaradır. "Qan bulağı" hekayəsinin də başlanğıcında informativlik güclüdür. Ədib məlumatı tez və aydın çatdırmaq, "mətləbi uzatmamaq" üçün axıcı

və informativlik tutumu geniş olan cümlələrdən istifadə edir: "lyulun isti günlərinin birində dağların arası ilə uzanan əyri-üyrü, eniş-yoxuş ilə iki atlı gedirdi. Bunlardan biri iyirmi yaşında gənc, digəri yetmiş sinninə varmış bir qoca idi. Bu iki şəxsin yaşlarında bu qədər böyük fərq olduğu halda, zahirlərində bir o qədər fərq görünməyirdi" (1, 246).

Bu kiçik parçaya (üç cümləyə) diqqət etdikdə orada ən azı 5 məlumatın verildiyi görünür:

1. İyul ayının isti günlərindən biridir;
2. Dağların arası ilə gedən atların sayı ikidir;
3. Yol əyri-üyrü, enişli-yoxuşludur;
4. Yolçulardan birinin yaşı 20, ikincinin yaşı 70-dir;
5. Zahirlərində ciddi fərq yoxdur.

Sonuncu cümlədəki fikir ayrıca izah olunur və bu izahatda yolçuların zahiri görkəmindəki oxşarlıq (yəni onların görkəmində xüsusi fərqlərin yoxluğu) göstərilir. "Hər birinin əynində pişmət, çərkəzi çuxa, belində kəmə, xəncər və qılınc, başında dəri papaq, çiyində qara yapıncı və boynunda ağ başlıq var idi. Qocanın at üstündə əyləşməsi, əzasının hərəkəti, alıcı quş kimi baxışı gəncdən seçilməyirdi" (1, 246). Epik əsərdə təhkiyənin (verilən məlumatın) aydınlığı dil materialından – leksik və frazeoloji vahidlərdən çox asılıdır. Bu vahidlər düzgün seçiləndə dil sadə, başa düşülən olur. "Həqiqi istedad ümumxalq dilinin zənginliklərini üzə çıxarmaq qüdrətinə malik olur, ədəbi dil hüdudları ilə məhdudlaşmayaraq, ümumxalq dili okeanına baş vurur" (3, 84).

S.S.Axundovun nəsr əsərlərində "xalq dili okeanından" götürülmüş söz və ifadələr çoxluq təşkil edir və təhkiyədə müşahidə edilən estetik məziyyətlər həmin sözlər və ifadələr vasitəsilə yaranır. Ədib sadə sözlərdən və frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməklə təqdim olunan obyekt və insanlar haqqında geniş təsəvvür yaradır. "Qan bulağı", "Qatil uşaq", "Cəhələt qurbanı", "Molla Nəsrəddin" kimi hekayələrinin təhkiyə dilində bu məziyyətlər aydın duyulur. Ədib "Qatil uşaq" hekayəsində Qızxanımın əri Mehdiqulunu belə təqdim edir: "Bu kəndin qurtaracağında meşənin başlanğıcında əski və ufaq daxmada Qızxanım adlı bir qadın on iki yaşlı oğlu ilə yaşayırdı. Bu qadın beş il idi ki, dul qalmışdı. Əri Mehdiqulunu artıq dərəcədə sevərdi və sevməyə də haqlı idi, çünki Mehdiqulu həlim təbiətli, gülər üzlü, rəhmli bir şəxs idi. Ölənə kimi bir dəfə olsa, Qızxanımı incidib əziyyət verməmişdi. Bundan əlavə Mehdiqulu kənd əhli ilə də gözəl rəftar edirdi" (1, 262).

"Molla Qasım" hekayəsinin ekspozisiya hissəsində bədii məkan haqqında məlumat verilir. Lakin burada əsas məqsəd Güllücə kəndinin binə olduğu yeri tanımaq deyil, bu kəndin camaatının avamlığı və həmin avam mühitdə Molla Qasım adlı fırıldaqçının əməllərini göstərməklə oxucunu maarifləndirməkdir: "Mərkəzdən uzaq, qışlaqdan uzanan yolun bir ciğirində, kol-koslu, ilan-çayanlı bir düzdə Güllücə kəndi bina olmuşdu. Əhalisi isə nəhayət dərəcədə avam, dini mövhumat və bütperəstlikdən qalma adətlər ağışında boğularaq

həkimisiz, dərmansız yaşayırdılar... Molla Qasım anladı ki, belə camaatın içində hər nə ki kələyi varsa, işlədə biləcəkdir. O idi ki, hərif bu kəndi və onun camaatını bəyənmişdi. Molla Qasımın fikri yanlış çıxmadı, az bir zamanda o, kəndin, həm ticarət, həm mollalıq, həm də hakimlik, ağsaqqallıq və qeyri vəzifələrini ələ keçirərək rahat yaşamağa başladı" (1, 262). Göründüyü kimi nümunələrdə bir söz (ciğirim) nəzərə alınmazsa, bütün sözlər doğma dilin özünə məxsusdur. Yazıçı həmin sözləri seçməklə və Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə işlətməklə surət haqqında əhatəli və dəqiq məlumat vermişdir. Belə sözlər və söz birləşmələri S.S.Axundovun bədii nəsr dilinin əsas hissəsini təşkil edir. Lakin yazıçının ilk hekayələrində bəzən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatında çox işlənən izafət birləşmələrinə də təsadüf edilir. Məsələn, "Kövkəbi – hürriyyət" hekayəsinin adındakı sözlərin ikisi də ərəb dilinə məxsusdur. Kövkəbi – ulduz, hürriyyət – azadlıq deməkdir. Təkcə sözlər deyil, onların birləşməsi də fars dilinin sintaksisinə uyğundur. Təhkiyənin də dilində izafət birləşmələri vardır: "Zamanı-sabiqdə Süleyman peyğəmbərin əsrində tərəfi-şimalda bir tayfeyi-əzəm sakin idi. Bu tayfanın vətəni bir cənnət misal məkan idi ki, təbiət öz gözəlliyini orada sübuta yetirmişdi. Lakin bu torpaq bir mərəzi-bidərmana mübtəla olub, o gözəl nemətlərdən məhrum qalmışdı" (1, 241).

Hekayədə işlənmiş zamanı-sabiq, tərəfi-şimal, tayfeyi-əzimi, mərəzi-bidərman, məclisi-kübra, tərəfi-cənub,

bəni-İsrail, əhli-şimal, piri-fani, sultanı-hökmrən birləşmələri fars mənşəlidir. Belə birləşmələr XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilində işlənirdi və Süleyman Saninin də təhkiyə dilinə həmin dövrün mətbuatının və ədəbi dilinin təsiri ilə keçmişdir.

S.S.Axundovun nəsrində təsvirlər mühüm yer tutur. Ədib povest və hekayələrindəki surətləri təsvirlər vasitəsi ilə canlandırır. Bu təsvirlərdə surətlərin zahiri görünüşü və xarakteri, onların fəaliyyət sferası verilir. Belə təsvirlər "Qorxulu nağıllar" silsiləsinə daxil olan əsərlərdən başqa "Sona xala", "Zarafat", "Namus", "İki dost, iki düşmən", "Gənc maşinistika və qoca yazıçı" kimi hekayələrin də mətnində vardır: "Sona xala yalan, yaltaqlıq, alçaqlıq sevməz, sağlam, erkək təbiətli, uca qamətli, iri cəsədli bir qadın idi. Hər kəsin çirkin əməlini şax üzünə deyərdi. Bunun belə xasiyyətini bilib, ondan çəkinərdilər" (1, 285). "Şaki qırx yaşlı bir aktyor idi, 15 yaşından başlamış könüllü sifətilə teatrlarda, müsəmirələrdə iştirak etmişdi və hər növ əziyyətə qatlaşıb, indi 25 illik səy və zəhmətilə iqtidarlı bir aktyor olmuşdu. Yoldaşları Şakinin xatirini istərdilər, onunla zarafat etməyi sevərdilər" (1, 291). "Gülpəri qısa boylu, dolu əndamlı, qarabuğdayı, bədxasiyyət, iyirmi üç yaşında bir qız idi. Gülpərinin bəd xasiyyəti onun indiyə kimi qız qalmasına səbəb olmuşdu. Kənddə heç kəs ona yaxınlaşıb elçi düşməyirdi" (1, 348).

Təhkiyədə olduğu kimi təsvirlərin də leksikasını başlıca olaraq, xalq dilinə məxsus ümumişlək sözlər təşkil edir və buna görə təsvir vasitəsilə

təqdim olunan insanlar asanlıqla yadda qalırlar. Lakin S.S.Axundovun həm təhkiyə, həm də təsvir dilində alınmalar və məhəlli sözlər də vardır. Alınmaların çoxu Azərbaycan ədəbi dilində (poeziya və nəsr dilində) hələ orta əsrlərdən fəal işlənən sözlərdir: məşəqqət, rəqib, məkrub, nəməkbəhəram, pişvaz, təvəqqə, itaət, qədəm, müsibət, ələlxüsus, ziyadə, binizam, ittifaq və s. Bu sözlərin əsl ərəbcədir. XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycan danışığı dilində, həm də mətbuat dilində işlənmişdir. S.S.Axundovun povest və hekayələrində alınmaların əksəriyyəti xalis Azərbaycan sözləri ilə birlikdə, eyni cümlə daxilində işləndiyindən mənası asanlıqla başa düşülür. Məsələn, "Mən əhl-əyal sahibi kasıb bir adamam" (1, 345). "Anasının vəfatından sonra Nurəddində böyük təğyir görünürdü" (1, 346). "Nurəddin bu ittifaq düşəndən bəri fikrə gedib çarə arayırdı" (1, 353). Bu cümlələrdə işlənmiş əhl-əyal (ailə), rəfat (ölüm, yox olma), təğyir (başqalaşma, dəyişmə), ittifaq (hadisə, əhvalat) kimi sözlər mətnə Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə yanaşı işləndiyindən asan başa düşülür. İkinci tərəfdən həmin sözlər S.S.Axundovun əsərlərinin yazıldığı vaxt hamı tərəfindən başa düşülən ümumişlək sözlər sayılırdı.

S.S.Axundovun nəsr əsərlərində məhəlli sözlərə də təsadüf edilir. Ancaq bunların miqdarı azdır: pişmət, cığırım, cəvərə, tərkimləmək. Həm alınmalar, həm də məhəlli sözlər S.S.Axundovun nəsr dilinin leksikasını zənginləşdirməklə onun xəlqiliyini və bədiiyini də artırır.

Nəhayət, S.S.Axundovun nəsr əsərlərində surətlərin dili də sənətkarlıqla yaradılmışdır. Surətlərin dilindən, əsasən, onları fərdiləşdirmək üçün istifadə edilir. Daha doğrusu, ədəbin yaratdığı bədii surətlərin xarakteri, xüsusilə, daxili aləmi: sevinci, kədəri, məhəbbəti, nifrəti, qəzəbi, razılığı və s. onların dili vasitəsilə ifadə olunur. Yazıcının böyük məhəbbətlə təsvir etdiyi Nurəddin, Qaraca qız, Hacı Nəsir, Yasəmən, Abbas, Məleykə və b. surətlər hərəkətləri, zahiri görkəmləri ilə yanaşı, həm də fərdi danışığı ilə seçilir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: S.S.Axundovun uşaqlar üçün yazdığı hekayələrdə başqa millətlərin də nümayəndələri təsvir edilir. "Əşrəf" hekayəsində Nikolay İvanoviç Barsov, Sofiya Aleksandrovna – rus, Mustafa, Burhanəddin tatarlardır. Nikolay İvanoviçle Sofiya Aleksandrovna Azərbaycan dilini bilmirlər. Lakin yazıçı onların Əşrəflə ünsiyyətini real və inandırıcı göstərir: Nikolay İvanoviç Əşrəfin adını bilmək üçün böylə bir dərs başladı. Barmağı ilə arvadını göstərib dedi: "Sofiya", sonra özünü göstərib dedi: "Nikolay". Əşrəf onun fikrini anlayıb hələ soruşmamış əli ilə özünü göstərib dedi: "Əşrəf" (1, 419).

Mustafa ilə Əşrəfin tanışlığı isə aşağıdakı şəkildə təsvir edilir:

"Bu uşaq Əşrəfin paltarından onun bir müsəlman olduğunu zənn edib, onunla belə sual-cavab etdi:

- Sən müsəlmanmısın?

Əşrəf cəld başını qaldırdı. Qafqaz ləhcəsində cavab verdi:

- Hə, müsəlmanam!

- Adın niçindir?

- Əşrəf!

- Niçi yaşın bar?

Əşrəf "niçin", "bar" sözlərini anlamadı isə də "yaş" sözündən sualı başa düşdü və dedi:

- Mənim yeddi yaşım var!" (1, 425).

Beləliklə, S.S.Axundovun uşaqlar üçün nəsr əsərləri bədii dil xüsusiyyətləri baxımından da orijinal xüsusiyyətlərə malikdir. Yazıcının realizmi və maarifçilik idealları onun bədii dilində də qorunub saxlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider", 2005.
2. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsr. Bakı, "Maarif", 1989.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. IV cild. Bakı, "Nurlan", 2009.
4. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, "Elm", 1966.

SUMMARY

The Language and Stylistic Peculiarities of the Children's Prose by S. S. Akhundov

It is possible to divide conditionally the language of the narrations and stories written for the children by S.S. Akhundov, the well-known representative of Azerbaijani enlighten-

ment literature of the XX century, into three types: 1. the language of the narration; 2. the language of the description; 3. the language of the images. In this article the forms of the appearance of these language types in S.S. Akhundov's works and their artistic functions are studied. In this article the author comes to the conclusion that S.S. Akhundov used the language of narration and description while retelling the tales and stories and while specifying the images, he used their own speeches.

РЕЗЮМЕ

Языковые и стилистические особенности детской прозы С.С. Ахундова

Язык повестей и рассказов, написанных видным представителем азербайджанской просветительской литературы XX века С.С. Ахундовым для детей, можно условно разделить на три части: 1. язык повествования, 2. язык описания, 3. язык образов. В статье анализируются формы проявления и художественные функции данных языковых типов в произведениях С.С.Ахундова. Автор статьи приходит к выводу, что С.С. Ахундов, рассказывая о происшествиях и событиях, использовал язык повествования и описания, а при характеристике образов – их собственную речь.

ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNDƏ YENİ YANAŞMA

Zahid XƏLİL,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ölkəmizin müstəqillik qazanması bütün sahələrdə köklü islahatın aparılmasını zəruri etdi. Təhsildə həyata keçirilməli olan islahat, şübhəsiz, daha mürəkkəb olub xeyli vaxt tələb edir. İndi cəmiyyətdə baş verən dərin sosial proseslər şəxsiyyətin inkişafına böyük qayğı və diqqətin göstərilməsini, bu istiqamətdə ardıcıl iş aparılmasını ciddi vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. İnformasiya bolluğunun hökm sürdüyü XXI yüzillik bilik və bacarıqlarını müstəqil inkişaf etdirməyə qabil gənclərin formalaşdırılmasını tələb edir. Daim dəyişməkdə, inkişafda olan həyatda yaşamağı və işləməyi bacaran çevik insan tərbiyəsi gündəmə gəlib. Bu insan dərkətmə fəallığı və əməksevərliyi ilə fərqlənməli, yaradıcı, təşəbbüskar olmalı, şəraitdən dərhal və doğru baş çıxarmağı bacarmalıdır. Etiraf edilməlidir ki, bir çox müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, ənənəvi təlimə yanaşma bütün bunlara cavab vermək iqtidarında deyildi. İlk növbədə ona görə ki, müəllim, demək olar, yeganə bilik mənbəyi idi. Ənənəvi təlimdə obyekt mövqeyin lə olan şagird axtarırlara, tədqiqata çox az hallarda cəlb olunurdu. Şagirdlərin arasında əməkdaşlıq istənilən səviyyədə deyildi. Biliklərin çox vaxt formal mənimsənilməsi həyatda

keçirildiyindən şagirdlər yaradıcı təbiqətdə ciddi çətinlik çəkirdilər. Müəllimin sualları, təlim tapşırıqları, əksər hallarda, hafizəni işə salmağa xidmət edirdi. Şagirdlər çoxlu həcmdə fakt və məlumatları yadda saxlamağa yönəldilir, qeyd olunduğu kimi, mənimsənilənlərin tətbiqi unudulurdu. İstifadə olunan iş formaları da çevik deyildi. Eyni bir tapşırığın üzərində bütün sinif işləyir, fərdi və cütlük şəklində iş formalarına çox az hallarda müraciət edilirdi. Təlimin bu məzmununda və formada təşkili, heç şübhə yoxdur ki, bu günün tələblərinə cavab verə bilməzdi. Ölkəmizdə uzun illər boyu toplanmış təcrübənin təhlili, sivil ölkələrin təhsil sahəsindəki uğurlarının öyrənilməsi əsaslı islahatın aparılması üçün stimulu rolunu oynadı.

Kurikulum islahatı ümumi təhsil islahatının mühüm tərkib hissəsi olub təlimin təşkili, məzmunu, strategiyaları və s. bağlı bir çox mühüm məsələləri ehtiva edir. Bu konseptual sənəd ənənəvi tədris proqramlarından daha mükəmməl, əhatəli və çoxcəhətli olması ilə fərqlənir. Bu sənədin ilk hazırlanan və müzakirəyə təqdim olunan bölməsi məzmun standartları olmuşdur. Ədəbiyyat fənni kurikulumunun məzmun standartları fənnin mahiyyətini, şagirdlərdə formalaş-

dırılmalı olan bacarıqları dolğun əhatə etməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Bədii əsərin məzmun və təhlili ilə əlaqədar müəyyənləşdirilmiş alt standartlar bilik və bacarıqların tədricən mənimsənilməsi, sinifdən – sinfə dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi baxımından təqdirelayıqdır. Eləcə də şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmun standartları mükəmməl məzmunu, məntiqi ardıcılığa malik olması ilə seçilir və bu istiqamətdə aparılan işin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir edir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə anlayışların siniflər üzrə paylanması sadəcə mürəkkəbə qaydası gözənilmişdir. Məsələn, haqlı olaraq, V sinifdə epitet, təşbeh, VI sinifdə mübaliğə, bədii sual, VII sinifdə təkrir, litota, VIII sinifdə metafor, bədii təzad, kinayə, IX sinifdə metonimiya, inversiya, simvol barədə məlumat verilir, onların fərqləndirilməsi, əsərdəki rolunun aydınlaşdırılması üzrə bacarıqların yaradılması nəzərdə tutulur.

Ədəbi növ və janrlar barədə nəzəri məlumatlar da siniflər üzrə eyni qayda əsasında yerləşdirilmişdir. Belə ki, V sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, VI sinifdə dastan, VII sinifdə mənzum hekayə, VIII sinifdə novella, dram, poema, IX sinifdə povest, roman, X sinifdə komediya, faciə janrı barədə zəruri bilik və bacarıqların mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kurikulum sənədinin məzmunundan aydın olur ki, VII sinifdə "ədəbi növ" anlayışı barədə şagirdlərdə ilkin təsəvvür "janr" anlayışından çıxış edilməklə yaradılır. VIII sinifdə hər üç ədəbi növə məxsus əsərlər tədris

edildiyindən "ədəbi növ" anlayışının müqayisə əsasında öyrədilməsi imkanı yaranır. Bir sıra nəzəri anlayışların (süjet, kompozisiya, konflikt) mənimsənilməsinə münasibət baxımından da kurikulum sənədindəki məntiq diqqəti cəlb edir. Bədii əsərdəki hadisələrin bir-biri ilə bağlılığının aydınlaşdırılması VI- VII siniflərdə ardıcıl həyata keçirilir. Bu, VIII sinifdə süjet, onun mərhələləri barədə əhatəli biliyin və mühüm bacarıqların formalaşdırılmasına imkan verir. Bu sinifdə süjetlə kompozisiyanın paralel öyrədilməsi həm elmi, həm də metodik baxımdan doğrudur.

Ədəbiyyat fənni kurikulumunun "Təlim strategiyaları" bölməsində həm müəllimlər, həm də dərslik müəllifləri üçün faydalı metodik göstərişlər əksini tapmışdır. Ədəbiyyat tədrisinin təşkilinə verilən tələblər, fəal (interaktiv) metodlar, fərqli iş formaları və onlardan istifadə yolları, müəllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması və s. mühüm məsələlər həmin bölmədə nümunələr əsasında geniş şərh edilmişdir. Bölmədə, həmçinin dərslik üçün təlim materiallarının - əsərlərin seçilməsinin başlıca prinsipi müəyyənləşdirilmişdir: "Bədii əsərlər seçilərkən tarixi-mədəni ənənələrimiz, ədəbi təhsil sahəsində toplanmış zəngin təcrübə nəzərə alınmalıdır. Bədii nümunələrin milli və beşəri dəyərlər, vətənpərvərlik, soykökünə bağlılıq, əməyə məhəbbət, təbiətə qayğı, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət hissi aşılması imkanları diqqət mərkəzində saxlanmalıdır".

Ədəbiyyat fənninin tədrisi mərhələləri sənəddə ayrıca göstərilmiş və

bununla da dərslük müəlliflərinə konkret istiqamət verilmişdir: " V-VIII (VII olmalıdır. – Z.X.) siniflər üçün klassik və çağdaş ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr mövzu-problem üzrə qruplaşdırılır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq, janrlar üzrə seçilir.

VIII-IX siniflərdə ədəbiyyatın qədim dövrlərdən bu günə qədərki inkişaf yolunun izlənilməsi nəzərə alınır. Bu, IX sinifdə ümumi orta təhsilin tamamlanmasından və kurikulumun tələblərindən irəli gəlir.

Kurikulumda nəzərdə tutulduğu kimi, X-XI siniflərdə ədəbiyyatın tarixi-ədəbi prinsip əsasında öyrədilməsi məqsəduyğundur. Ədəbiyyat tarixində dərin iz qoymuş, məktəb yaratmış sənətkarların yaradıcılığına bu siniflərdə daha çox müraciət olunmasına önəm verilmişdir. Mövzular tarixi-ədəbi məlumatları açıqlamaqla yanaşı, ədəbiyyatın inkişaf prosesini, ondakı dəyişikliyi və varisliyi əks etdirməlidir".

(Bax: [//www.kurikulum.az/images/kurikulum/Tam/edebiyat.pdf](http://www.kurikulum.az/images/kurikulum/Tam/edebiyat.pdf).)

Kurikulumun tərkib hissələrindən olan şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar araşdırmalar bu gün də davam etdirilir. Bununla bağlı artıq məktəb təcrübəsində müəyyən təcrübə də qazanılmışdır. Qiymətləndirmənin istiqamətləri, növləri, formaları barədə rəsmi sənədlərdə konkret göstərişlər və tövsiyələr əksini tapmışdır.

Bu gün I-VII siniflərdə dərslərin kurikulum əsasında keçilməsi geniş və çoxcəhətli tədqiqatın aparılmasına imkan verir. Kurikulum islahatı təlimin

məzmununda, metod və formalarında ciddi dəyişikliyin edilməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Məktəblərimizə yeni texnologiyaların – fəal (interaktiv) təlimin yol tapmasının bir səbəbini də bunda görmək lazım gəlir. İslahatın ilk addımlarında TTİMY (Tənqidi Təfəkkürün İnkişafında Müəllim və Yazı) barədə daha çox yazılır, əhəmiyyətindən danışılırdı. 2000-ci illərin əvvəllərində pilot məktəbləri üçün hazırlanan dərsləklərdə məhz həmin texnologiyaya istinad edilirdi. Bu texnologiyaların əsasında da şagird fəallığı, geniş əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq bacarığının formalaşması dayanır. Bunu TTİMY texnologiyasına məxsus dərslərin mərhələlərindən də görmək mümkündür:

1. Dərketməyə yönəltmə. 2. Dərketmə. 3. Düşünmə.

Dərketməyə yönəltmə mərhələsində başlıca diqqət şagirdlərin mövzu ilə əlaqədar qazanmış olduqları bilikləri müəyyənləşdirmək, nəyi öyrənmək istədiklərini aşkara çıxarmaqdır. Məhz bu mərhələdə yeni biliyin öyrənilməsinə maraq oyadılır, bunun əhəmiyyəti və zəruriliyi barədə şagirdlərdə təsəvvür yaradılır. Dərketmə mərhələsində şagirdlər yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üzrə fəaliyyət göstərir, araşdırmalarını müxtəlif iş formalarının tətbiqi zəminində reallaşdırırlar. Düşünmə mərhələsində başlıca yeri mənimsənilənlərin üzərində düşünmə və müzakirə tutur. Öz mövqelərini əsaslandırmağa çalışan şagirdlər diskussiya aparır, fikirlərini təsdiq edən fakt və dəlillərə istinad edirlər. Bu mərhələdə yaradıcı təbiiyyətə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu dərslərin mərhələlərindən də aydın görünür ki, TTİMY texnologiyasının məğzini, mahiyyətini fəallıq, müstəqillik, tədqiqatçılıq kimi mühüm cəhətlər təşkil edir. Lakin bu texnologiyaya məktəblərimizə geniş yol tapa bilmədi. Bunun başlıca səbəbi həmin texnologiyaya məxsus metod və iş formalarının pedaqoji ədəbiyyatda aydınlaşdırılmaması oldu. Eləcə də həmin texnologiyaya məxsus dərslərin mahiyyəti, quruluşu, mərhələləri barədə müəllimlərə əhatəli məlumat verilmədi. İkinci mühüm səbəb onunla, demək olar, eyni vaxtda meydana çıxan fəal (interaktiv) təlimə marağın üstünlük təşkil etməsi oldu. Qısa vaxt ərzində onunla bağlı yazılar meydana çıxdı, treninqlər təşkil olundu. Həmçinin bu yeni yanaşmaya məxsus dərslərin təşkili, quruluşu, mərhələləri barədə konkret metodik tövsiyələr işıq üzünə gördü. Əlbəttə, ilk vaxtlar yanlış addımlar da atıldı; bu yeni yanaşmanın mahiyyəti, tətbiqi barədə əhatəli məlumatla malik olmayan bir qisim müəllimin dərsləri əyləncə xarakterli almağa başladı. Metodist alimlərimizin əksəriyyətinin xarici dil bilməmələri problemin həllinə mənfi təsirini hər addımda göstərirdi. Xarici dildən pedaqoji ədəbiyyatı tərcümə edib öz əsərləri kimi qələmə verən bir qisim "novatorlar" isə didaktikanı, metodikanı bilmədiklərindən həqiqi elm adamlarına lazımcına yardım edə bilmirdilər. Bu gün də bir çox çətinliklərin qalmasının başlıca səbəblərindən biri elə məhz budur. İnternet mənbələrindən yararlanmağı bacaran yaradıcı alimlər bu gün bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirir,

orta məktəb müəllimlərinə faydalı kömək göstərilir. Lakin mübahisəli məqamlar hələ də var və bunların aradan qaldırılması tədqiqatların, eksperimentlərin aparılması, xarici ədəbiyyatın və təcrübənin öyrənilməsi zəminində mümkün olacaqdır. Bu məqamların praktik mahiyyət daşıyanlarından bəzilərinin üzərində dayanmaq yerinə düşərdi. Pedaqoji ədəbiyyatda fəal (interaktiv) dərslərin "motivasiya, problemin qoyuluşu" mərhələsi ilə başladığı qeyd olunur, qəzet və jurnallarda verilən dərslər nümunələrində də o, ilk mərhələ kimi göstərilir. Sual meydana çıxır: Fəal (interaktiv) dərslərdə ev tapşırığı verilmirmi? Bu suala mənfi cavab vermək qeyri-mümkündür. Məktəblərimizin böyük əksəriyyəti şagirdləri dərslərdən sonra saxlamaq və sabahkı günün dərslərinə hazırlaşdırmaq imkanına malik deyildir. Belə olan halda şagird dərslərdən sonrakı 8-9 saat əsudə vaxtını yalnız oynamaqla keçirməlidir?

Xarici pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ev tapşırığı, əsasən, ya dərslərdə zəif reallaşdırılmış, ya da reallaşdırılmaması nəzərdə tutulmuş, lakin müəyyən səbəb üzündən (vaxt çatışmazlığı, yaxud dərslərdə xeyli vaxt aparan situasiyanın yaranması və s.) reallaşdırılmayan məzmun standartlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə verilir. Bir sıra hallarda isə ev tapşırığı yaradıcı təbiiyyətin yerinə yetirilməsi üçün təklif olunur. Deməli, ev tapşırığından bu gün imtina etmək elmi-metodik baxımdan qətiyyətlə doğru deyildir və bu məsələ ilə bağlı heç bir rəsmi sənəd, göstəriş də yoxdur.

Ev tapşırığının yoxlanmasına fəal (interaktiv) təlimdə fərqli yanaşma müşahidə edilir; əksər hallarda təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi yolu seçilir, fərdi yoxlamaya nadir hallarda mürciət olunur.

Yaxşı olar ki, ev tapşırığının yoxlanılması motivasiya ilə qovuşsun, onun yaradılması üçün stimül rolunu oynasın. Lakin bunun mexanizminin işlənməsini orta məktəb müəlliminin üzərinə qoymaq olmaz.

Bu, ayrıca tədqiqat tələb edir və metodist alimlərlə orta məktəb müəllimlərinin birgə əməyi sayəsində həllini tapa bilər. Bir məsələ diqqət mərkəzində saxlanmalıdır ki, ev tapşırığının yoxlanması (keçmiş dərslərin soruşulmasını da bura daxil edirik) çox az vaxt ərzində həyata keçirilməli, yuxarıda deyildiyi kimi, təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi şəklində

reallaşdırılmalıdır.

Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı mövcud ədəbiyyatda öləri toxunmuş bir məsələni oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Fəal (interaktiv) dərslərin mərhələlərindən biri "informasiyanın müzakirəsi və təşkil" adlanır. Anlaşılmır ki, "təşkil" sözü nəyə aiddir? Həm də dərslərin bu mərhələsində artıq informasiyadan deyil, mənim-sənilməmiş bilikdən danışmaq doğru olar. Çünki əldə olunmuş məlumatlar həmin mərhələdə xeyli dərəcədə dərk edilmiş olur. Yaxud təlim metodlarından birinin "anlayışın çıxarılması" adlandırılması birmənalı qarşılanmır və hiss olunur ki, hərfi tərcümədir.

Göründüyü kimi, anlayışların dəqiqləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var və bu istiqamətdə tədqiqatın aparılması vacibdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ PROBLEMLƏR

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar müəllimi

\Pedaqoji posədə "Azərbaycan dili" fənninin tədrisi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu fənnin tədrisi ilə bağlı çox sayda maraqlı və aktual metodik vəsaitlər, tövsiyələr vardır. Lakin elmin inkişafı daha yeni, daha əhatəli metodik məsləhət və fikirlər tələb edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ifadələri ilə desək: "Azərbaycan dilçiliyi qarşısızalmaz bir sürətlə inkişaf edib, ayrıca məktəbə — Azərbaycan dilçiliyi məktəbinə çevrilib. Lakin heç bir elmin sonuna nöqtə qoyulmayıb-dır. Dilçilik də belədir. Dilçi alimlərimiz bunu düşünməlidir".

Azərbaycan dilçiliyi elminin inkişafı ilə bağlı olaraq sözlərin yeni anlamları üzə çıxır, təzə söz və ifadələr yaranır, dil faktlarının üslub imkanları çoxalır. Köhnə biliklərin genişləndirilməsi, dil faktları haqqında məlumatların dəqiqləş-dirilməsi tələb edir ki, tədris prosesində bu məsələlərə diqqət artırılınsın.

Tədris zamanı hər hansı bir mövzunu izah edərkən yalnız keçmiş məlumatlara əsaslanmaq düzgün nəticələr verə bilməz. Keçmiş ənənəvi bilgilərə söykənərək dil materiallarına çağdaş prizmadan yanaşmaq lazımdır. Belə olmadıqda, bir sıra mövzuların tədrisində çəşqinliqlər özünü göstərir. Elmdə elə məlumatlar vardır ki, bütün dil faktları üçün keçərli deyil.

Azərbaycan dilinin tədrisində çəşqinliq yaradan məsələlərdən biri vurğu mövzudur. Orta məktəb qrammatikalarında vurğu haqqında ilkin biliklərdə yanlışlıq vardır. Belə ki, heca vurğusuna aid məlumatlar bütövlükdə vurğuya aid edilir. Halbuki vurğu qüvvətli tələffüz deməkdir və onun müxtəlif növləri vardır. Bu baxımdan, qrammatika kitablarında heca vurğusuna daha çox əhəmiyyət verilməsi təbiidir. Ona görə ki, vurğunun növləri iğərində nisbətən çətinini heca vurğusudur.

Dilçilik ədəbiyyatlarında heca vurğusu haqqında deyilir ki, milli sözlərimizdə vurğu, əsasən sözün son hecasına düşür. Bu fikrin özü konkret deyil. Çünki söz qrammatik şəkilçi ilə işlənəndə də sözdür və bəzi qrammatik şəkilçilər (məsələn, inkar şəkilçisi, tərkibində inkar şəkilçisi olan feli bağlama şəkilçiləri, xəbərlik şəkilçiləri) vurğu qəbul etmir. Deməli, vurğunun sözün son hecasında olması ilə bağlı fikrə aydınlıq gətirmək lazımdır. Yaxşı olar ki, vurğunun sözün yox (dediyimiz kimi, söz şəkilçili ola bilər), söz kökünün son hecası üzərinə düşməsi haqqında məlumat verilsin. Lakin bu məlumatla da kifayətlənmək olmaz. Çünki söz həmişə kök halında olmur. Buna görə də əvvəlcə vurğunun milli sözlərimizdə, əsasən, söz

kökünün son hecasında olması haqqında məlumat verilməli, sonra əlavə edilməlidir ki, vurğu həmişə eyni yerdə qalmır, əgər söz kök halında işlənirsə, vurğu onun son hecasının üzərinə düşəcəkdir, əgər söz vurğulu şəkilçi qəbul edirsə, vurğu həmin şəkilçiyə keçəcəkdir. Məsələn, otaq sözünün köküdür və vurğu ikinci hecanın üzərindədir: ot q. Lakin söz cəmlənsə, vurğu cəm şəkilçisinin üzərində olacaq: otaql r. Və ya söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etsə, vurğu həmin son şəkilçiyə keçəcək: otaqlar m. Bu söz ismin hal şəkilçilərini qəbul etsə, vurğu hal şəkilçisinin üzərində olacaq: otaqlarımd . Söz vurğusuz şəkilçi qəbul edəndə isə vurğunun əvvəlki yeri dəyişməyəcək: ot dir, otaql rdir, otaqlar mdir, otaqlarımd rdir.

Vurğunun tədrisi zamanı qeyd etmək lazımdır ki, leksik şəkilçilərin əksəriyyəti vurğu qəbul edir. Dilimizdə vurğu qəbul etməyən leksik şəkilçilər azdır. Bunlar aşağıdakılardır: zərf düzəldən -casına2, -la2 və bir cür yazılan (sözsüz ki, alınma mənşəli leksik şəkilçilər bir cür yazılır) -ən şəkilçisi.

Dilimizdə bir neçə leksik şəkilçi qəbul edən sözlər vardır. Vurğunu öyrədikdən diqqəti bu məsələyə yönəltmək lazımdır ki, belə sözlərdə vurğu sonda gələn leksik şəkilçinin üzərinə düşür (bu, vurğu qəbul etməyən leksik şəkilçilərə aid deyil). Məsələn: yazılıqlıq sözündə üç ədəd leksik şəkilçi (-ı4, -çı4, -lıq4) vardır və bunların hamısı vurğu qəbul edən şəkilçilərdir. Lakin sözdə vurğu onların hamısında deyil, son leksik

şəkilçinin (-lıq4) üzərində olacaqdır: yazılıqlıq.

Məlumdur ki, Avropa mənşəli sözlərin çoxunda vurğu, əsasən, ilk hecanın üzərinə düşür. Lakin bu məlumatı verərkən ehtiyatlı olmaq və məlumatı genişləndirmək lazımdır. Əgər Avropa mənşəli sözlərin tərkibində, daha dəqiq desək, həmin sözlərin ilk və orta hecalarında "o" saiti varsa, həmin sait yazıldığı kimi deyilsə, vurğu onun yerləşdiyi hecanın üzərində olacaq: oçerk, obraz və s. Əgər həmin sait "a" saiti kimi deyilsə, vurğu, əsasən, növbəti hecaya keçəcək: komediya – [kamediya]. Əgər Avropa mənşəli sözün tərkibində iki ədəd "o" saiti varsa və onlardan biri "a" səsi kimi deyilsə, bu zaman vurğu həmin saitdən sonrakı hecaya deyil, digər "o" saitinin işləndiyi hecaya düşəcək. Məsələn, laboratoriya sözündə iki ədəd "o" saiti vardır və bunlardan birincisi yazıldığı kimi deyil, "a" kimi deyilir: [labarat rıya]. Lakin ikinci "o" saiti yazıldığı kimi deyildir və vurğunu öz üzərinə çəkir: [labar t rıya]. Morfologiya sözündə isə üç ədəd "o" saiti vardır və onlardan ilk ikisi "a" kimi deyildiyindən vurğu lo hecasındadır ki, həmin hecadakı "o" yazıldığı kimi deyil: [marfal gıya]. Ümumiyyətlə, sözdə nə qədər "o" saiti olsa da, vurğu həmişə tərkibində yazılışı və deyiliyi eyni olan "o" saiti işlənən hecanın üzərində olacaq. Sözsüz ki, bu, sözlərin əvvəli və ortasındakı "o" saitinə aiddir. Çünki ola bilər ki, "o" saiti Avropa mənşəli sözün son hecasında olsun. Məsələn, sambo, NATO və s. Bu zaman son heca

vurğulu olmayacaq. Ona görə ki, Avropa sözlərində vurğu, əsasən, sözün ilk hecasında, bəzən də orta hecasında olur. Məsələn: Roma, Avropa və s.

Dəqiqlik tələb edən mövzulardan biri də ismin hal kateqoriyasına aiddir. Diqqətə çatdırmaq doğru olar ki, aralarında leksik şəkilçi olmasa, bir sözdə iki hal şəkilçisi işləyə bilməz. Yəni bir sözdə iki hal şəkilçisi varsa, deməli onların arasında mütləq leksik şəkilçi işlənmişdir: sizinkilərin, sizinkilərə, sizinkiləri, sizinkilərdə, sizinkilərdən.

Çatdıncı mövzulardan biri də felin mürəkkəb şəkillərini formalaşdıran əlamətlərə bağlıdır. Bu baxımdan, fel şəkillərinin hekayəsini formalaşdıran "idi"nin felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi (-dı4), feil şəkillərinin rəvayətini formalaşdıran "imiş"nin nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin (-mış4) ilk hərfni itirərək şəkilçiləşmiş əlamətləri ilə qarşındırılması problemi diqqəti çəkir. Bu mövzunu öyrədikdən qeyd olunmalıdır ki, bir feildə yalnız bir zaman şəkilçisi ola bilər.

Grammatika kitablarında zərf haqqında onun feil xəbərlə bağlı olması fikri geniş yayılmışdır və bu nitq hissəsinin tərifində də onun hərəkəti müxtəlif cəhətlərdən izah etməsi göstərilir. Lakin zərfin elə növləri var ki, onlar yalnız hərəkətə aid olmur, həm də adlarla bağlı olur. Məsələn, bu baxımdan, zaman, yer, kəmiyyət zərfləri diqqəti çəkir. Zərfin (o cümlədən zərfliyin) bu növləri həm ismi, həm də feil xəbəre aid olur. Məsələn: Dünən məndə maraqlı bir kitab var idi. Dünən konfrans keçirildi. Aşağıda

bulaq var. Qonaqları aşağıda gözləyirlər. Hava çox sərin dir. Tələbələr imtahan zamanı çox oxuyurlar. Dilimizdə çox sayda belə örnəklər vardır. Ona görə də zərfin və ya zərfliyin tədrisində sözügedən növlərin həm adlara (sintaksisdə ismi xəbəre), həm də feillərə (sintaksisdə feil xəbəre) aid olduğunu bildirmək lazımdır.

Bundan başqa, nitq hissələrinin isimləşməsi mövzusunda da diqqətli olmaq önəmlidir. Xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı bir nitq hissəsi isimləşərkən qrammatik şəkilçilərdən istifadə edilir, leksik şəkilçi ilə isimləşmə olmaz. İsimləşmə aşağıdakı hallarda olur:

1. Şəkilçili isimləşmə. Bu zaman söz cəm, hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən biri ilə işlənir.

2. Şəkilçisiz isimləşmə. Bəzən söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən isimləşir, yəni o, cümlədə ya xıtab, ya da mübtədə vəzifəsini icra edir.

Bu mövzunun yaxşı öyrənilməsi üçün isimləşmə ilə sifətləşmə arasında müqayisə aparmaq, onları bir-biri ilə qarşılaşdırmaqla izah etmək faydalıdır. Məlumdur ki, nitq hissələrinin substantivləşməsindən başqa, ad bildirən bir sıra sözlərin sifətləşməsi — əlamət bildirərək cümlədə təyin kimi işlənməsi məqamları da vardır. Bu baxımdan, isim fəal nitq hissələrindəndir. Lakin isim sifətləşərkən heç bir şəkilçi qəbul etmir, yalnız adlıq halda olur: Qızıl üzük laxladı.

Deməli, isimləşmədə morfoloji əlamətlər fəaidir, lakin sifətləşmə belə əlamətləri qəbul etmir.

"Azərbaycan dilinin tədrisində bir neçə məqamda işlənən leksik-qrammatik vahidlər vardır. Bu baxımdan,

"nə qədər?" sual əvəzliyi diqqəti çəkir. Bu söz morfolojiyada sual əvəzliyi kimi isimlərə aid olub onların önündə gələrək miqdar sayını (bütün növ miqdar sayları "nə qədər?" sualına cavab verə bilər) və feillərə aid olub onların kəmiyyətini bildirərək miqdar zərfini əvəz edir: Nə qədər kitab istəyirsiniz? Nə qədər işləyəcəksiniz?

"Nə qədər?" sual əvəzliyinin sintaktik funksiyaları daha genişdir. Belə ki, bu söz sintaksisdə təyin və zərflik kimi işlənməkdən başqa, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin informasiya yükünü daşıyır: Yığıncaqdakı tələbələrin sayı nə qədərdir? Bundan başqa, sözügedən leksik-qrammatik vahid təyin, zaman, kəmiyyət və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin də formalaşmasında istifadə edilən maraqlı dil vahidlərindəndir:

Qonaqların sayı nə qədərdirsə, o qədər çiçək gətirin (təyin budaq cümləsi).

Nə qədər ki yağış yağmayıb, gəlin gedək (zaman budaq cümləsi).

Nə qədər istəyirsinizsə, o qədər oxuyum (kəmiyyət budaq cümləsi).

Nə qədər uzaqda olsaq da, vətəni unuda bilmərik (qarşılaşdırma budaq cümləsi).

Dilimizdə elə şəkilçi morfemlər vardır ki, bir neçə nitq hissəsi düzəltməyə xidmət edir. Bəzən tədris zamanı onların bir vəzifəsi önə çəkilir, digər məqamları kölgədə qalır. Bu, bir tərəfdən də onların dərsliklərdə verilməməsi ilə bağlıdır.

Doğrudur, son zaman dərsliklərində omonim səciyyəli şəkilçilərə

də müəyyən qədər yer verilmişdir. Lakin şəkilçilərin hamısı haqqında bunu demək olmaz. Bu mənada, -caq2 şəkilçisi maraqlı morfemləndir. Bu şəkilçi omonim səciyyəlidir, o həm sifət, isim və zərf düzəldir, həm də feli bağlamanın morfoloji əlamətlərindən biri kimi işlənir. Məsələn, Sevinc utancaq qızıdır. Burada tərkibində -caq2 şəkilçisi olan söz feildən düzəlmiş sifətdir, ismin qarşısında gələrək onu izah və təyin edir, sifətin suallarına cavab verir və cümlədə sintaktik vəzifəsi təyindir. Ağ əlcək qızın paltarına çox yaraşdı. Yelləncəkdə bir uşaq oturmuşdur. Oyuncaqlara diqqətlə baxırdılar.

Bu cümlələrdə əl ismindən əlcək ismi, oyun ismindən isə oyuncaq ismi yaranmışdır və onlar normal olaraq ismin suallarına cavab verir, sintaktik vəzifə baxımından biri (əlcək) nə? sualını tələb edir və sintaktik cəhətdən mübtədə, digəri isə (oyuncaqlara) "nəyə" sualına cavab olub cümlədə tamamlıq kimi işlənmişdir. Fidan sevincək içəriyə girdi cümləsində isə-caq2 şəkilçisi zərf düzəltməyə xidmət etmişdir, tərz bildirən zərfin sualına – necə? nə cür? suallarından birinə cavab olur və cümlədəki funksiyası tərz zərfliyidir. Müəllim gələcək dərəcəyə başladıq – cümləsində isə tərkibində -caq2 şəkilçisi olan söz feli bağlamadır, hərəkəti (başladıq) zaman baxımından tamamlayır, nə zaman? sualına cavab verir və cümlənin zaman zərfliyi olur.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ APARILAN TƏRBİYƏVİ İŞLƏR

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Açar sözlər: *ədəbiyyat, tərbiyə, dərs, məzmun, humanizm, əlaqə.*

"Dərs" sözünü eşidəndə və ya bu sözlə hər hansı yazıda rastlaşanda adamın gözləri qarşısında ilk növbədə bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi məqsədilə təşkil olunmuş bir proses canlanır. Mümkündür ki, haqqında söhbət gedən söz tarixən də həmin assosiasiyaları yaradıb. Əks halda biliklərin, bu biliklərlə bağlı əldə olunmuş bacarıqların, vərdişlərin köməyi ilə kosmosa yol açan, okeanların dərinliklərinə baş vuran insanın başqalarına münasibətlərində, davranışlarında yol verdikləri noqsanları, məhz onun birbaşa iştirakı ilə tökülən qanları, dünyada yeridilən ikili siyasəti nə ilə əlaqələndirmək olar? Necə götür-qoy edirsən-et, cavab birdir: insanın formalaşdırılmasında bilikəlməyə çox, mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasına nəzərəcarpacaq dərəcədə az yer ayrılması ilə!

Bilik, bacarıq, vərdişlərin mənəvi keyfiyyətlərlə paralel şəkildə aparılması idealdır: belədə (mənəvi dəyərlərlə biliklərin vəhdətdə öyrədilməsi şəraitində) insan daha kamil şəkildə formalaşır, həyatda, cəmiyyətdə daha layiqli yer tuta bilər, həm özü, həm də başqaları üçün faydalı olur. Bu, yaxşıdır. Amma hər halda, belə bir sual düşündürücüdür: İnsanlıq nədən, biliksizlikdən, yoxsa mənəviyyətsiz-

liqdan daha çox əziyyət çəkir? Mənəvi şəkildə yanaşanda cavabın bir-mənəvi olduğu aydın görünür. Cavab isə belədir: İnsana mənəviyyətsizlik biliksizlikdən daha çox ağırlar gətirir.

Mənəviyyətsiz, əxlaqi, insani dəyərlərin aliliyinə inandırılmamış adamın əlində bilik qorxulu silahdır. Məhz qazanılmış biliklər nəticəsində bəşəriyyətin fəlakətlərlə üz-üzə qılmasına aid çoxlu faktlar gətirmək mümkündür. Kamilləşməmiş insanın əlində silah hər an işə düşsə, minlərlə canlının həyatına son qoya bilər. Çox da uzaq olmayan keçmişdə əsərləri fəzilətsevərlərin stolüstü kitabına çevrilmiş Ziyəddin Göyüşov sanki bu problemi nəzərdə tutaraq məşhur bir psixoloqun fikirlərini nümunə gətirir. Z. Göyüşov yazır: "İbtidai insanların psixologiyasının ən görkəmli tədqiqatçılarından biri Levi-Bryul fəzilətlərin yaranması prosesini belə xarakterizə edir: "Əcdadlarımız hər cür təhlükələrə məruz qalsalar da, yaşamış və gələcək nəsillərə də həyat vermişlər. Bu nəsillər həyatla bərabər əcdadlarımızdan bütöv tapşırıqlar, tələblər, nəsihətlər, qadağalar kolleksiyası da almışlar. Yaxşı, asan yaşamaq, ağır iztirablar keçirməmək, məhv olmaq üçün bu kolleksiyada çoxlu fəzilətlər də toplanmışdır" (1,398).

Bəli, hər iki böyük alimin, Z. Göyüşovun və L. Bryulun fikirləri müasir

dövrə də aktuallığını itirməyib. Bəşəriyyət dünyaya saf su kimi gəlmiş, lakin tərbiyələrinə, formalaşmalarında buraxılmış səhvlər nəticəsində vəhşiləşmiş (başqa söz tapmaq çətindir) insanların eməllərinin nəticəsindən ezab çəkir. Bu, bütün hallarda belədir. Fərdlər, qruplar, nəhayət, qlobal mənada dövlətlərarası əlaqələr münasibətlərin düzgün qurulmaması səbəbindən pozulur, narazılıqlara, münaqişələrə, müharibələrə gətirib çıxarır. Səbəb müxtəlif ola bilər. Amma əksər hallarda maraqların üst-üstdə düşməsinin sivil yollarla tənzimlənməməsi arzuolunmayan nəticələr verir.

Nəca təhlil edilməsindən, hansı müstəvidə yaşılmasından asılı olmayaraq narahatlıqlar yaradan hallar insanın tərbiyəsindən, mənəvi dəyərlərə münasibətindən qidalanır. Tarix boyu bu həqiqəti qabardan mütərəqqi insanlar olmuşdur. Elm tarixinə, professor Z. Qaralovun yazdığı kimi, "Fəzilət dünyasının padşahı" adı ilə daxil olmuş N. Tusi problemə münasibət bildirmiş, tərbiyənin insan cəmiyyəti üçün nəca önəmli olduğunu inandırıcı şəkildə göstərmişdir (2).

İnsanın mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Mürəkkəblik həm də bu prosesa təsir göstərən amillərlə bağlıdır. Amillər çoxdur. Amma müasir şəraitdə, təhsilin imkanlarından səmərəli istifadəyə ehtiyacın durmadan artdığı qloballaşan dünyada təhsilin səmərəsi daha yüksək qiymətləndirilir. Təlimin təşkil formalarından biri dərs olaraq qalır. Dərsin tərbiyəvi imkanlarından istifadə etmək indi daha aktual problemə çevrilmişdir.

İnformasiya axınının sürətlənməsi, bu informasiyalarda mənəvi dəyərlərə zidd məzmunun da olması, valideynlərin çox böyük əksəriyyətinin tərbiyənin müasir cəhətləri ilə bağlı məlumatlardan xəbərsizliyi, ata-anaların ailədəkənər meşğulluq səviyyələrinin artması şagirdlərin fəaliyyətinin əsas hissəsinin baş verdiyi dərslərdə tərbiyəyə diqqəti çoxaltmağı tələb edir. "Tərbiyədə yol verilən məsuliyyətsizliyin, biganəliyin nəticədə insanlığın özünə fəlakət gətirəcəyi məlumdur. Əgər ilkin mərhələdə tərbiyə işinin əsas ağırlığı ailədə valideynlərin üzərinə düşürsə, məktəb illərində sistemli şəkildə vacib prosesi müəllimlər həyata keçirməli olurlar. Tərbiyə işi nə qədər rəngarəng yollarla həyata keçirilsə də, məktəbdə ağırlıq daha çox təlimin üzərinə düşür" (3, 59). Təlimin əsas təşkil forması, bildiyimiz kimi, dərsdir. Deməli, dərslərdə tərbiyəvi işlərə daha çox diqqət ayırmaq vacibdir. Problemin məhz ədəbiyyat dərsləri kontekstində araşdırılmasının səbəbi isə ədəbiyyatın zəngin tərbiyəvi imkanları ilə bağlıdır. Tərbiyənin məzmunu ilə əlaqədar elə bir məsələ tapmaq mümkün deyil ki, o, istər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə ifadə olunmasın.

Orta təhsil müəssisələri üçün ədəbiyyat fənninin məzmunu (kurikulum-tədris planı, tədris proqramı, dərsliklər, dərs vasitələri) hazırlanarkən istinad olunan əsas prinsiplərdən biri də məhz həmin məzmunun tərbiyəyönümlü, şagirdyönümlü olmasıdır. Bu imkan ədəbiyyatın məzmunu və ictimai funksiyası ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatın əsas məqsədi "...insanın cəmiyyətdə və tarixdə mövqeyini izah etmək, onun əxlaqi, əqli və fiziki imkanlarını kəşf və gözəllik mövqeyindən təsdiq etməkdir" (4,36). Odur ki, ümumi ədəbiyyat kontekstindən orta təhsil müəssisələrində öyrədilməsi nəzərdə tutulan məzmun hazırlanarkən həmin məsələ diqqət mərkəzində olmalıdır.

Adətən, tərbiyə kateqoriyasının mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı olduğu düşünülür. Fikirdə həqiqət var: İnsanlar tarixən mənəvi xüsusiyyətləri daha yüksək qiymətləndirmişlər. Nəticə mənəvi aləmin həyatı daha rahat, münasib, gərginliksiz qurmağa təsiri ilə bağlıdır. Davranışın mənəviyyat üzərində qurulması sanki digər keyfiyyətləri əvəz edir: Mənəvi gözəlliyin zahiri gözəllikdən üstün qiymətləndirilməsini, əxlaqi keyfiyyətlərə mükəmməl yiyələnmiş, lakin fiziki qüsurları olan şəxsin fiziki cəhətdən sağlam, lakin mənəvi dünyasında qüsurları olan şəxsdən faydalılığı söhbət açılan müstəvidə qəbul edilə bilər.

Tarixən bəşəriyyətin arzusu, nəca adlandırılmasından asılı olmayaraq şəxsiyyət formalaşdırmaq olmuşdur. Şəxsiyyət kamillik simvoludur və hər birimiz bu tip insanlarla ilk növbədə bədii ədəbiyyat vasitəsi ilə tanış olduğumuzu dana bilmərik. Mümkündür ki, ətrafımızda bədii ədəbiyyatda təsvir olunan və şəxsiyyət kimi qəbul etdiyimiz insanlardan daha kamil insanlarla rastlaşırıq. Amma bədii ədəbiyyatdakı şəxsiyyəti özümüzdə ideal olaraq qəbul edirik. Bədii ədəbiyyatın, o cümlədən, orta məktəb dərslərinə daxil edilmiş ədəbiyyat nümunələrinin təsir gücü

həm də bununla əlaqədardır desək, səhv olmaz.

Bütün bunlara baxmayaraq insan ancaq mənəvi ideallar, xüsusiyyətlər üzərində formalaşdırıla bilməz. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin, bütövlükdə ədəbiyyatın gücü böyük həftə yazılan insanın öz mənəvi gücünü ifadə etmək üçün lazım olan keyfiyyətləri tam halda təqdim edə bilməsindədir. Ədəbiyyatın bəşəri amalı olan ideya ən gözəl əsərlərdə öz əksini tapıb. Bu isə milli olanla bəşəri olanın necə qaynaşdığına aydın göstərir. "Ədəbiyyatın vicdanı" kimi şərəfli ad daşıdığı üçün Nobel mükafatına layiq görülmüş A. Komyunun "Yad" əsəri buna, mülkiyə bəşəriyyətin necə qaynaşdığına parlaq nümunədir (5).

Təəssüf ki, qloballaşma adı altında həyata keçirilən siyasətin böyük bir hissəsi Yer övladını birləşməyə deyil, ayırmağa, parçalamağa istiqamətlənmişdir. İlkində "birləşmə" mənasını verən qloballaşma dağıtmağa, parçalamağa xidmət edir, rəngarəngliyə, çoxnövliyyətin inkanna üstünlük verir, minillər ərzində formalaşmış zənginliyə qarşı çıxır, "vahid mədəniyyət" mələk donunda göstərir. "Fikrimizcə, ...dəyərlər vahid bir mədəniyyətin formalaşmasına deyil, məhz ümumbəşəri dəyərlərin zənginləşməsinə xidmət etməlidir. Məsələn, bəşəri sivilizasiyanın ən böyük nailiyyətlərindən və nadir incilərindən olan İslam dini ədalət, azadlıq, bərabərlik kimi insan haqlarını, o cümlədən, mal, can, din və s. hüquqları haqlı olaraq, ümumbəşəri dəyərlər kimi qiymətləndirir. Belə ki, İslam bu dəyərlərin müəyyən

məkan üçün və ya müəyyən mədəniyyətin bir hissəsi kimi yox, mütləq və ümumbəşəri dəyərlər olduğunu tam mənası ilə qəbul edir" (6,127).

Ədəbiyyat təkcə real həyatın təsviri deyil, həm də arzuların, insanların can atdığı idealların ifadəçisidir. N. Gəncevinin utopik dövləti, hamının bərabər olduğu, heç kəsin heç kəsədən üstün sayılmadığı cəmiyyəti "yaratması" bu idealların dəqiq ifadəsidir. Dərslərdə müəllim təlimin təhsilləndirici vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı qeyd olunan məsələlər üzərində də iş aparmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır. İndiki məktəbli nəinki 50, heç 20 il əvvəlində də şagirdi deyil. Müasir dövrümüzdə "Mən (böyük) dedim, sən (kiçik) qəbul etməlisən" "prinsip" öz qüvvəsini itirib.

İndi feallıq prinsipi tərbiyə prosesinə daxil olub. Bu prinsipin tələblərinə biganəlik ancaq fərdlərin ziyanı ilə nəticələnən bir proses kimi qiymətləndirilə bilməz. Ayrı-ayrı fərdlər cəmiyyəti yaradır. Cəmiyyət isə xalqı, dövləti təmsil edir. Ölkəmiz müharibə şəraitindədir. Torpaqlarımız işğal olunub. Amma dünya işğal olunanla işğal edənə bərabər tutur, hər ikisindən eyni "güzeştə" tələb edir. Hətta bəzən daha radikal addımlar atılır. İşğal faktını ört-basdır etmək üçün "insan haqları" ifadəsi ortaya qoyulur, bu gözəl ifadədən iyrenc məqsədlərlə istifadə olunur. Belə bir vəziyyət ədəbiyyatın gücündən daha səmərəli istifadəni zərurətə çevirir.

Ədəbiyyatın gücü ondadır ki, müasir görünən, son dövrlərdə yarandığı güman edilən keyfiyyətləri o, yüzillərdir ki, təbliğ edir. Nümunə:

Orta məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının öyrədilməsi üzrə iş aparılarda nağıllara da geniş yer ayrılır. Məhz həmin nağıllar yarandığı gündən indiyə qədər feallığın, işə yaradıcı yanaşmanın ən gözəl keyfiyyət olduğunu göstərmirmi? Göstərir! Hansı yaş dövründəki insan üçün nəzərdə tutulub, fərqi yoxdur, nağıl öz gücünə, zəkasına arxalanan şəxsin qalib gələcəyinə inam aşılayır. Üstündən bəzən öteri keçdiyimiz nağıl qəhrəmanı Cırdanı yada salaq. O özündən qat-qat güclü düşməne nağıllarımızda arzulanan keyfiyyətləri ilə qalib gələ bilər. Yaradıcı düşünür, təhlükənin haradan baş verdiyini, hansı nəticələrə gətirəcəyini ağılla qiymətləndirir. Cırdan qəhrəmandır. Amma fərddir. Nağılın (nağıl yaradıcısının, bu yaradıcının məxsus olduğu xalqın) məqsədi, şübhəsiz, bu keyfiyyətləri təkcə Cırdanda deyil, digər insanlarda da görməkdir. Müasir dövrdə yeni yanaşma tərzlərinə istinad etməklə arzulanan xüsusiyyətləri məktəblilərə müəllimlərin öyrətməli olduğu, yaqın ki, şübhə doğurmur.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızda qəhrəmanın uğurunun hansısa fantastik qüvvənin köməyi ilə qalib gəlməsi halları azdır. Uğurun səbəbinin insanın özündə, daxili inamında, görəcəyi işin faydasının başa düşülməsində olduğu üstünlük təşkil edir. Söhbət də məhz bundan gedir; ədəbiyyat dərslərində şagirdin biliyinin ancaq öyrəndiyi nağıl, şeir, hekayələrin...sayına, bu nümunələri necə ifadə etməsinə görə qiymətləndirilməsi öz dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə itirmişdir. Şagird öyrəndiyindən hansı nəticəni

çıxarır? Bu nəticədən həyatda istifadə etmək üçün nə götürür? Fikrimizcə, ədəbiyyat dərslərinin faydası bu suallara cavabın səviyyəsinə görə qiymətləndirilməlidir.

Qarşınızdakı yazının məqsədi dəyərli müəllimlərimizə hansısa "tövsiyələr" vermək deyil, qloballaşan dünyada öz həyatı, ailəsi, xalqı, milləti, bütövlükdə bəşəriyyət üçün mübarizə aparmağı bacaran adamlara necə böyük ehtiyacın yarandığını diqqətə çatdırmaqdır. Sadalanan və burada adı çəkilməyən keyfiyyətlərin məktəblilərdə formalaşdırılması üçün ədəbiyyatımızda, onun dərsləklərə salınmış nümunələrində isstənilən qədər imkanlar vardır. Cansağlığının, gələcək fəaliyyətə fiziki cəhətdən hazır olmağın, işgüzarlığın, əməyi sevməyin faydası, başqalarının kədərinə biganə qalmaqın əhəmiyyəti, deyərdim ki, hətta minillərin sınağından çıxmış yolları ilə bağlı materiallar ədəbiyyatımızda, ədəbiyyat dərsləklərimizdə kifayət qədərdir.

Orta təhsil müəssisələrində ədəbiyyat üzrə öyrədilən mənavi dəyərlərlə zəngin məzmunu nəzərdən keçirməklə bu fənni tədris edən hər bir müəllimin necə böyük imkanlara malik olduğunu təsəvvür etmək mümkündür. Ədəbiyyat nəinki şagirdlərə mövzu ilə bağlı bilik verir, həmçinin şagirdlərdə bu ədəbiyyatı yaradan xalqın zəngin mənavi dünyası haqqında təsəvvür formalaşdırır. Ədəbiyyat nümunələri məktəblilərdə ədalət, halallıq, düzlük, insanlıq kimi keyfiyyətlərə iyyələnməyin zəruriliyinə inam yaradır.

Yaxşı cəhətdir ki, müasir ədəbiyyat proqramlarında tərbiyəvi işlərin

aparılmaması, tərbiyəvi imkanlardan istifadənin zəruriliyi barədə şagirdlərə də məlumat verilməsi konkret şəkildə öz əksini tapır. Məsələn, proqram üzrə kömək xarakterli bölgədə belə bir mövzu nəzərdə tutulur (6-cı sinif, 1-ci dərs): "Giriş. Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi və idraki əhəmiyyəti. Bədii ədəbiyyat ədəb və bilik mənbəyi kimi" (7, 61).

Mövzu üzrə işin həm müəllimi, həm də şagirdləri fəallaşdıracağı, diqqəti ədəbiyyatın tərbiyəvi imkanlarına çəkəcəyi aydın görünür. Amma bütün hallarda nəticənin müəllimdən, onun işinə münasibətindən, Azərbaycançılıq ideyalarına sədaqətindən asılı olduğu yaddan çıxmamalıdır. Bir müdrək ifadədə deyildiyi kimi, müəllim sabahkı nəsilləri ürayinin hərarəti ilə gələcək həyata aşılayan, onların qelbində Vətəne sevgi toxumları səpən ali varlıqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyüşov.Z, Fəzilət və qəbahət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-1972.
2. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi -Nasiri. Bakı, "Lider nəşriyyatı"-2005.
3. Abbasov.O. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində təlimin tərbiyələndirici prinsipindən istifadə. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2012 N 2.
4. Şəmsizadə.N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, "Ozan" 1997.
5. Abbasov.O. A. Komyunun "Yad" əsəri və ya biganəlik faciəsi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2013, № 3.

6. Qurbanov İnşallah. Qloballaşma və dövlət idarəçiliyinin aktual problemləri. Bakı, APDU-nun mətbəəsi, 2014.

7. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2009 №3.

XÜLASƏ

Ədəbiyyat dərslərində aparılan tərbiyəvi işlər

Dərs təkcə bilik vermir. Bilik vermək dərsin vəzifələrindən biridir. Dərs tərbiyəvi keyfiyyətlərin öyrədilməsi imkanlarına malik bir prosesdir. Tərbiyəvi imkan ilk növbədə ədəbiyyatın məzmunu ilə bağlıdır. Konkret biliklərlə yanaşı bu imkanlardan da istifadə olunmalıdır. Ədəbiyyat dərslərində öyrədilən surətlərin, hadisələrin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri tərbiyə baxımından nəzərdən keçirilməlidir.

SUMMARY

Educational work conducted at literature lessons

Course gives not only a knowledge. To give a knowledge is one of the responsibilities of the course. This course is a process which has an

ability of teaching the educational qualities. Educational opportunity is related mainly to the content of literature. These opportunities should be used beneficially as well as concrete knowledge. Both positive and negative sides of characters and occasions taught in literature courses should be reviewed from the point of behaviour.

РЕЗЮМЕ

Воспитательные работы проводимые на уроках литературы

Урок дают не только знание. Вооружение знаниями является одной из функций урока. Урок это процесс, имеющий возможность сформировать воспитательные качества. Воспитательная возможность литературы в первую очередь связана с её содержанием. Помимо дачи конкретных знаний литература имеет и воспитательные возможности. Положительные и отрицательные стороны, происходящих действий, событий и литературном произведении, должны быть доведены до сведения школьников.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Aynur CƏFƏRQIZI,

Bakı şəhərindəki 18 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Ədəbiyyat fənn kurikulumunda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilmiş, mühüm janrları siniflər üzrə paylanmışdır. V-VII siniflərdə nağıl janrına aid nümunələrin tədrisi də nəzərdə tutulmuş, dərslərdə maraqlı nümunələr verilmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat fənn kurikulumunun mahiyyəti, məntiqi əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş janrlara müraciət olunmasını zəruri edir. Məsələn, VII sinifdə V və VI siniflərdə mənimsənilmiş janrlara məxsus əsərlərə müraciət edilməsi məqsədəuyğundur. Amma sonrakı sinif üçün nəzərdə tutulmuş janrın tətbiqi doğru deyildir. Yəni VII sinifdə dram, yaxud poema janrında əsərlərin tədrisinə yer verilə bilməz, çünki bu janrların VIII sinifdə tədrisi nəzərdə tutulmuşdur.

VII sinifdə dərs deyən həmkarlarımla fikir mübadiləsi bir sıra mətləblərə bu yazıda münasibət bildirməyim üçün əsas olmuşdur.

Kurikulum üzrə keçirilən treninqlərin materiallarında bu və ya digər dərs üçün məzmun standartlarının müəyyənləşdirilməsində müəllimin sərbəst olduğu xüsusi vurğulanmışdır. Başqa sözlə, müəllim konkret dərstdə qarşısına qoyduğu məqsəddən, sinfin səviyyəsindən və s. asılı olaraq, hansı məzmun standartlarını

reallaşdıracağını müəyyənləşdirə bilər və müəyyənləşdirməlidir. Müəllim üçün metodik vəsaitdə bu və ya digər dərs üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmun standartlarını dəyişdirməyin, yaxud ixtisar etməyin mümkün olmadığını düşünənlər yanılırlar. Bu istiqamətdə dəyişikliyin edilməsi müəllimin yaradıcılıq işidir. Təbiidir ki, standartların necə seçilməsindən asılı olaraq, dərslərdəki tapşırıqlara yanaşma da fərqli olacaqdır. Yəni seçilmiş standartların həyata keçirilməsinə xidmət edən tapşırıqlar üzrə işin təşkilinə diqqət yetiriləcəkdir. Unudulmamalıdır ki, müəllim üçün vəsaitdəki dərs nümunələrinə əhəmiyyət kimi baxıla bilməz, hər müəllimin keçilən mövzuya öz baxışı, özəl yanaşması olmalıdır. Eləcə də, bu və ya digər dərs üçün dərslərdə təklif olunmuş bütün tapşırıqların icra etdirilməsi cəhdə doğru sayıla bilməz. Müəllimin məqsədindən, tətbiq olunan təlim metodları, iş növləri ilə şagirdlərin tanışlıq səviyyəsindən, yaranmış təlimi situasiyadan və s. asılı olaraq tapşırıqlardan birinin, yaxud bir qisminin ixtisar edilməsi mümkündür. Həmin tip tapşırıqların sonrakı dərslərdə tətbiq edilməsi isə müəllimin diqqətindən kənar qalır, çünki onların hər biri bu və ya digər məzmun standartının reallaşdırılmasına xidmət edir.

VII sinifdə dərs deyən müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitdəki

tövsiyələrə əsaslanmaqla hazırladığım və müəyyən fərqli yanaşmaları əks etdirən dərslin səciyyəvi məqamlarını oxucuların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm.

"Dərzi şagirdi Əhməd" nağılının məzmununun öyrənilməsinə həsr olunan birinci dərslər saatında 3 məzmun standartının reallaşdırılması nəzərdə tutulmuş və onlara müvafiq təlim nəticələri (məqsədləri) təklif edilmişdir:

Birinci standart: 1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və süjetli bədii nümunələrdə (dastan, hekayə, mənzum hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.

Təlim nəticəsi: Nağılda tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.

İkinci standart: 1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, təşbeh, mübaliğə, bədii sual, təkrir, litota) müəyyənləşdirir.

Təlim nəticəsi: Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.

Üçüncü standart: 2.1.2. Bədii nümunələrlə bağlı fikirlərini mətdən nümunələr gətirməklə şərh edir.

Təlim nəticəsi: Fikrini nağıldan nümunələr göstərməklə şərh edir.

Göründüyü kimi, bədii əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilən dərslər üçün bu üç məzmun standartının seçilməsi təsadüfi deyildir; nağılı ilk dəfə oxuyan, məzmununu mənimsəyən şagirdlərin tanış olmayan sözlərlə qarşılaşacağı təbiidir. Elə buna görə də birinci məzmun xəttinə

(Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri) məxsus birinci əsas standartın (1.1.) ilk alt standartının (1.1.1.) bu dərslə reallaşdırılması məqsədəuyğun sayılmışdır.

İkinci standartın (1.1.5.) seçilməsi də metodik baxımdan doğrudur; nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələri (müəllim üçün vəsaitdə "və ifadə" sözləri düşmüşdür) olduğundan bu standartın reallaşdırılması vacibdir.

Üçüncü standart (2.1.2.) ikinci məzmun xəttinə (Şifahi nitq) məxsus birinci əsas standartın (2.1.) ikinci alt standartıdır və onun həmin dərslə reallaşdırılması yerinə düşür.

Sual yaranır: Bu məzmun standartlarına əlavələr etmək mümkündürmü?

Məsələyə yuxarıda toxunulsa da, onun üzərinə qayıtmağa ehtiyac duyulur. Müşahidələr göstərir ki, bir dərslə 6-7, bəzən də daha çox məzmun standartını reallaşdırmağa cəhd edən müəllim və dərslük müəllifləri var. Tətbiq, təkrar, ümumiləşdirmə, eləcə də, sinifdən xaric oxu dərslərində bu, mümkündür. Lakin təcrübə göstərir ki, məzmun standartlarının sayca çox olması müəllimi ciddi çətinlik qarşısında qoyur; məsələn, vaxt çatışmazlığı yaranır ki, bu da təlim tapşırıqlarının əhatəli yerinə yetirilməsinə, dərslin mərhələlərini dolğun şəkildə reallaşdırmağa imkan vermir. Sual: üzərinə qayıdaq. Bəli, yuxarıda göstərilən məzmun standartlarına digərlərini də əlavə etmək olar. İkinci məzmun xəttinə aid birinci (2.1.) və ikinci (2.2.) əsas standartların iki alt standartını (2.1.1., 2.2.1.) həmin üç standartla əlavə etmək mümkün

dür. Lakin bu, artıq qeyd edildiyi kimi, müəllimin məqsədindən və bir sıra digər şərtlərdən (sınıfın səviyyəsindən və s.) asılıdır.

Bədii əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr olunan dərslər induktiv, fənnin özəlliyini nəzərə alsaq, həm də bədii əsərin öyrənilməsi hesab olunmalıdır.

Dərslə fərqli iş formalarının (fərdi iş, cütlük şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş) qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə, tətbiqinə geniş imkan yaranır.

Təlim metodlarından əqli hücum, müsahibə və təqdimat dərslə aparıcı yer tutur.

Təchizat materialları kimi dərslükdən, nağılların toplandığı kitablardan, nağılın məzmununa uyğun şəkillərdən, lüğətlərdən istifadə oluna bilər.

Dərslin gedişi

Fəal/interaktiv dərslin mərhələləri ənənəvi yanaşmaya məxsus dərslin mərhələlərindən həm məzmununa, həm də quruluşuna görə fərqlənir. Məsələn, ev tapşırığının yoxlanması fəal/interaktiv dərslə müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Başlıca məsələ vaxta qənaət və şagirdlərin fəallığı təmin edilməklə doğru nəticələrin çıxarılmasına nail olmaqdır. Bunun üçünsə, məsələn, təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi faydalı yollardandır. Bir neçə təqdimatın dinlənilməsini təşkil etmək və bütün şagirdlərin fəallığı şəraitində müzakirə keçirmək məqsədəuyğundur. Bu, həm bütün sinfin məsələyə münasibət bildirməsinə imkan yaratması,

həm də hər bir şagirdin öz işinə yeni – doğru prizmadan qiymət verməsi baxımından faydalıdır.

"Ev tapşırığı" anlayışına bu məqamda geniş anlamda yanaşırıq; həm bu və ya digər tapşırığın (yazılı və şifahi) yerinə yetirilməsi, həm də keçmiş dərslin sorğusu nəzərdə tutulur. Deməli, keçmiş dərslin sorğusunda bir neçə təqdimatın dinlənilməsi müzakirə edilməsi daha səmərəlidir.

Motivasiya, problemin qoyuluşu fəal/interaktiv dərslin mühüm mərhələlərindəndir. Bu mərhələdə həyata keçirilən iş fərqli variantlarda təşkil oluna bilər. Nağılın məzmununun öyrənilməsinə həsr edilən dərslə motivasiyanı rəmzi (simvolik) materiallardan, şekillərdən, atalar sözü və məsələlərdən və s. istifadə ilə yaratmaq mümkündür. Vaxta qənaət baxımından dərslükdəki suallar (Bu vaxtadək oxuduğunuz, eşitdiyiniz hansı nağılların adını çəke bilərsiniz? Nağıl janrına məxsus hansı cəhətləri xatırlayırsınız?) əsasında işin təşkili faydalıdır. Bu suallar üzrə fikir mübadiləsinin, müsahibənin aparılması şagirdlərdə mövzuya maraq oyanmasına, tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsində onların fəallıq göstərməsinə səbəb olur.

Müəllim üçün vəsaitdə təklif olunan tədqiqat sualı (Qarşısına qoyduğunuz məqsədə çatmaq üçün insandan daha çox nə tələb olunur?) maraqlı olub, nağılın məzmunundan irəli gəlir. Məsələyə yaradıcı yanaşan müəllim tədqiqat sualını fərqli məzmununda da müəyyənləşdirə bilər.

Tədqiqat sualı: Qarşısına qoyduğunuz məqsədə çatmaq üçün insandan daha çox nə tələb olunur?

Şagirdlərin fərqli fikirləri – fərziyələri dinlənir və lövhədə yazılır. Fərziyələr bir-birini təkrar etməməlidir.

Fərziyələrin fərqli məzmununa diqqətli cəlb edən müəllim onlardan hansının doğru, yaxud həqiqətə yaxın olduğunu aşkara çıxarmağın vacibliyini xatırladır. Tədqiqat sualında ifadə olunan fikrin aydınlaşdırılması üçün "Dərzi şagirdi Əhməd" nağılının yaxşı vasitə olduğu vurğulanır.

Tədqiqatın aparılması. Nağılın məzmununun öyrənilməsinə oxunun təşkili ilə başlanılır. Sınıfdə oxunması məsləhət görülən hissə (müəllim onun həcmində dəyişiklik edə bilər) dərslərdə qeyd edilmişdir. Bu hissənin məzmunu fərqli oxu növünün tətbiqi ilə öyrənilə bilər. Dərslərdə təklif olunan iş növü maraqlı olub, orijinallığı ilə diqqətli cəlb edir. Qeyd olunur ki, şagirdlər fərdi (səssiz) oxumaqla əsərin ilk dörd parçasının məzmunu ilə tanış olurlar. Dərslərdəki tapşırığın (Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin, sorğu kitablarının köməyi ilə aydınlaşdırın; Əsərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin) oxu prosesində yerinə yetirilməsinin vacib olduğu şagirdlərə xatırladılır.

Müəllimin təklifi ilə şagirdlər (bunun üçün cümlük şəkildə iş formasının tətbiqi məqsədəuyğundur) ilk üç parça ilə bağlı suallara cavab hazırlayırlar. Həmin suallara uyğun olaraq, dördüncü parçaya aid sualları isə müstəqil tərtib edirlər. Sualların düşündürücü olmasına, yalnız məzmunu xatırlatmamasına diqqət yetirilir. Məlum üsullardan biri tətbiq edilməklə kiçik qruplar yaradılır və bütün sual-

ların cavabı qrup daxilində aparılan fikir mübadiləsi əsasında dəqiqləşdirilir. Çıxarılmış nəticələr barədə qrupların təqdimatları dinlənir və bütün sinif müzakirəyə qoşulur. Tanış olmayan sözlərin, bədii təsvir vasitələrinin hansı səviyyədə aydınlaşdırıldığı həmin mərhələdə aşkara çıxarılır.

Metodik vəsaitdə, yeri gəldikcə, müəllim üçün metodik xatırlatmalar verilmişdir. Məlumat xarakterli həmin materiallara diqqət yetirilməsi faydalıdır.

Müəllim üçün məlumat. Artıq qeyd olunduğu kimi, oxu müxtəlif forma və növlərin (fərdi səssiz oxu, səslə oxunun dinlənilməsi, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s.) tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Müəllim sınıfdə oxunacaq hissəni (nağılın həcmi onun bir dərs saatında oxunmasına imkan vermir) əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Tətbiq olunan oxu növünün tələbləri nəzərə alınaraq hazırlıq işi aparılmalıdır. Məsələn, fasilələrlə oxunu tətbiq etməyi planlaşdıran müəllim fasilələrin ediləcəyi məqamları, fasilələrdə veriləcək sualları müəyyənləşdirməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, nəsr əsərlərinin oxusu üzrə bacarıqların xatırladılması və tətbiqinə istiqamət verilməsi faydalıdır. Bu mərhələdə ayrı-ayrı təsvirlərə, mühüm ştrixlərə, obrazların davranış və əməllərinə, xarici görünüşlərinin təqdiminə diqqət yetirməyin vacib olduğunu şagirdlərin özlərinin xatırlamalılarına nail olunmalıdır.

Vaxtdan qənaətlə istifadə olunması dərslərdə şifahi nitqin inkişafı ilə

bağlı təklif olunmuş işin təşkilinə imkan verir. O, təqdimatların hazırlanması ilə bağlıdır:

Mövzulardan birini seçib şifahi təqdimat hazırlayın.

a) Nağıldakı obrazlardan birinin zahiri görünüşünü təsvir edin. Əsərdən gətirdiyiniz nümunələr əsasında obrazın zahiri görünüşü ilə daxili aləmi arasında uyğunluğun olub-olmadığını aydınlaşdırın.

b) Əhməd bugünkü gənclərə nümunə ola bilərmi? Öyrəndiyiniz yeni sözlərdən, əsərdən seçdiyiniz nümunələrdən istifadə edin.

Bu mövzular üzrə təqdimatların hazırlanması əsərin məzmununun daha dərinə qavranılmasına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Şifahi təqdimatlar hazırlanarkən yeni öyrənilmiş sözlərdən, əsərdən seçilmiş

nümunələrdən istifadə etməyin əhəmiyyəti və yolları yığcam şəkildə xatırladılmalıdır.

Arzu edən şagird başqa mövzuda təqdimat hazırlaya bilər. Bütün hallarda təqdimatların fəal dinlənilməsinin və müzakirə edilməsinin təşkili vacibdir.

Formativ qiymətləndirmə dərslərdə reallaşdırılmış məzmun standartlarına müvafiq olaraq müəyyənləşdirilmiş meyarlar əsasında aparılır.

Qiymətləndirmə meyarları:

Tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırma.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmə.

Fikirləri nümunələrlə şərh etmə.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Nağılda tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir.	Nağılda tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən müəllimin köməyi ilə aydınlaşdırır.	Nağılda tanış olmayan sözlərin məna uyğun mənasını lüğətlərdən aydınlaşdırmaqda bəzən çətinlik çəkir.	Nağılda tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə dəqiq aydınlaşdırır.
Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini suallar verməklə müəyyənləşdirir.	Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdə bəzən çətinlik çəkir.	Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini tam əhatə etməklə müəyyənləşdirir.
Nağılla bağlı fikirlərini məntədən nümunələr gətirməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Nağılla bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə məntədən nümunələr gətirməklə şərh edir.	Nağılla bağlı fikirlərini yalnız bəzi məqamlarda müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.	Nağılla bağlı fikirlərini məntədən ardıcıl olaraq müvafiq nümunələr gətirməklə şərh edir.

Nağılın ardının oxunması, tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması ev tapşırığı kimi verilə bilər.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirmə mövzu üzrə iş texnologiyasının şərhində verilmişdir.

Mövzu: Dərzi şagirdi Əhməd (nağıl) – 3 saat
İkinci saat: Əsərin məzmunu üzrə iş

Standartlar	Təlim nəticələri
1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və süjetli bədii nümunələrdə (dastan, hekayə, mənzum hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Nağılda tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırır.
1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, litota) müəyyənləşdirir.	Nağılda bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.
2.1.1. Öyrəndiyi yeni sözlərdən bədii nümunələrlə bağlı müzakirələrdə və müxtəlif ünsiyyət məqamlarında istifadə edir.	Yeni sözlərdən müzakirədə, müsahibədə istifadə edir.

Dərsin tipi: induktiv, bədii əsərin öyrənilməsi.

İş forması: fərdi iş, cütlük şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod və priyomlar: müsahibə, müzakirə, təqdimat.

Təchizat: dərslik, əsərin məzmununa uyğun şəkillər, lüğətlər.

Dərsin gedişi

Nağılın ardını müstəqil (evdə) oxuyan şagirdlərin məzmunu hansı

Müəllim dərslikdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

səviyyədə mənimsədiklərini (müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarına fəqri yollarla aşkara çıxarmaq olar. Bunu müsahibənin aparılması, təqdimatların dinlənilib müzakirə edilməsi və s. şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Həmin prosesdə əsərdəki yeni sözlərin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin necə qavranıldığına aşkara çıxarılması, zəruri dəqiqləşdirilmələrin aparılması diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Müstəqil oxunmuş parçalarda mühüm ştrixlərə, təsvirlərə və s. şagirdlərin necə, hansı həssaslıqla yanaşdıqları da ön plana çəkilməli, sonrakı mərhələlər üçün vacib olanların aydınlaşdırılması zəruridir.

Evdə oxunmuş parçalara aid sualların aydınlaşdırılması üzrə işə ayrılan vaxt elan olunur. Cütlüklər suallara cavablar hazırlayırlar, sonra kiçik qruplarda birləşib fikir mübadiləsi aparırlar. Dəqiqləşdirilmiş cavablar kiçik qrupların təqdimatları əsasında müzakirə edilir.

Dərslikdəki "Bilik və bacarıqlarınızı tətbiq edin" başlıqlı tapşırığın icrasına vaxt ayrılır və elan edilir.

Tapşırıq fərdi yerinə yetirilsə də, sonda dinləmələr əsasında sinif üzrə

müzakirəsi keçirilir. Bu, bütün şagirdlərin tapşırığa hansı səviyyədə cavab hazırladıqlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Nağılın məzmununun bütövlükdə mənimsənilməsi nəticənin çıxarılmasına imkan verir. Həmin mərhələdə şagirdlərin yüksək fəallıq göstərmələri üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə etmək faydalıdır. Sonda nəticələr şagirdlərin irəli sürmüş olduqları fərziyyələrlə müqayisə edilir.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirmə mövzu üzrə iş texnologiyasının şərhində verilmişdir.

Müəllim dərslikdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

Mövzu: Dərzi şagirdi Əhməd (nağıl) – 3 saat
Üçüncü saat: Təhlil üzrə iş

Standartlar	Təlim nəticələri
1.2.1. Bədii nümunələri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) növ və janr baxımından müqayisə edir.	Nağılı janr baxımından hekayə ilə müqayisə edir.
1.2.2. Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.	Baş qəhrəmanı digər obrazlarla müqayisə etməklə səciyyələndirir.
1.2.3. Bədii nümunələrdə təsvir və ifadə vasitələrinin (epitet, təşbeh, mübaligə, bədii sual, təkrir, litota) rolunu aydınlaşdırır.	Əsərin təsir gücünün artmasında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolunu aydınlaşdırır.
1.2.4. Bədii nümunələrin mövzusunun, ideyasının və başlıca probleminin şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.	Nağılın mövzusunun, ideyasının şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir.
1.1.2. Heca vəznli şeirləri, süjetli bədii nümunələri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxuyur.	Nağılın ideya məzmununu ifadəli oxu ilə çatdırır.
3.1.3. 1,5-2 sətirli həcmində mühakimə və təsvir xarakterli mətnlər (inşa, esse) yazır.	Mühakimə xarakterli inşa, təsvir xarakterli esse yazır.

Dərsin tipi: induktiv, bədii əsərin öyrənilməsi.

İş forması: fərdi iş, cütlük şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün sinflə birgə iş.

Metod və priyomlar: müsahibə, müzakirə, təqdimat, problemin həlli.

Təchizat: dərslik, iş vərəqləri.

Dərsin gedişi

Ev tapşırığının yerinə yetirilməsi səviyyəsi təqdimatların dinlənilməsi və müzakirəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarına müraciət etməsi məqsədəuyğundur.

Motivasiya, problemin qoyuluşu. Müəllim aşağıdakı sual üzərində düşünməyi təklif edir: Dərzi şagirdi Əhmədın öz arzusuna çatması təsadüfidirmi?

Sualla bağlı müsahibə davam etdirilir, şagirdlər tədricən tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir.

Tədqiqat sualı: Əhmədın öz arzusuna çatmasının əsl səbəbi, sizcə, nədir? Sualla əlaqədar mövqelərini açıqlayan şagirdlər fərqli fikirlər – fərziyyələr söyləyirlər. Fərziyyələr təkrarə yol verilmədən lövhədə yazılır. Fərziyyələrin yoxlanılması üçün tədqiqatın aparılmasının zəruriliyi qeyd edilir.

Müəllim üçün məlumat. Hələ tədqiqat başlanmamış nəsr əsərlərinin təfəlli üzrə qazanılmış bilik və bacarıqların xatırladılması və tətbiqinə istiqamət verilməsi məqsədəuyğundur.

– Obrazların xarakterindəki başlıca cəhətlərin aşkara çıxarılması və münasibət bildirilməsi;

– obrazların davranış və əməllərindəki özünəməxsusluğun müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

– obrazlara yazıçının münasibətinin aydınlaşdırılması, təhlildə nəzərə alınması;

– əsərin mövzusunun, ideyasının, onda qaldırılmış başlıca problemin aydınlaşdırılması, münasibət bildirilməsi;

– əsərin bədii təsir gücünü artıran vasitələrin təhlilə cəlb olunması;

Şagird tədqiqatının hansı formada təşkilindən asılı olmayaraq, yuxarıda gös-tərilənlərlə bağlı qazanılmış bilik və bacarıqların tətbiqinə ciddi diqqət yetiril-məlidir.

Tədqiqatın aparılması. Bu, fərqli texnologiyaların, müxtəlif iş formalarının tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Lakin bütün hallarda dərslikdəki "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" tapşırığına, "Əsərlə bağlı açıqlamalar" mətninə müraciət edilməsi vacibdir.

Tədqiqatın kiçik qruplarla aparılmasını planlaşdıran müəllim tapşırığı iş vərəqlərində əks etdirib, hər qrupa bir sual təqdim edir. Məqsəddən, sinfin səviyyəsindən, qrupun sayından, ayrılmış vaxtdan asılı olaraq müəllim tapşırığa yaradıcı yanaşa bilər. Bu zaman şagirdlərin təhlillə bağlı qazanmış olduqları bilik və bacarıqların səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Qruplarda vəzifə bölgüsünün aparılmasına diqqətlə yanaşılmalı, tapşırıqla əlaqədar yaranan suallara aydınlıq gətirilməlidir. Tədqiqatın aparılmasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra dərsin növbəti mərhələsinə keçilir.

Məlumat mübadiləsi. Qruplar tapşırığın yerinə yetirilməsi prose-

sində əldə etdikləri nəticəni təqdim edirlər. Bu, hesabat səciyyəli olmur, qruplar həmin mərhələdə bir-birlərinin işinin məzmununu barədə aydın təsəvvür qazanmaq məqsədilə suallar da verirlər.

Tədqiqat prosesində toplanmış məlumatın mübadiləsi ümumi mənərə bə-rədə təsəvvür yaratmaqla bərabər, həm də nöqsanların olduğunu aşkara çıxarır. Bunun aradan qaldırılması növbəti mərhələdə həyata keçirilir.

Məlumatın müzakirəsi və təşkil. Müəllim bu mərhələdə işi elə qurmalıdır ki, çatışmazlıqlar tədricən aradan qalxsın, qaranlıq qalmış məsələlərə aydınlıq gətirilsin. Müzakirənin səmərəli keçməsi üçün müəllimin əvvəlcədən suallar hazırlaması faydalıdır. O, pərakəndə fikirlərin sistemə salınmasını, qrup işlərinin uzlaşmasını, faktların arasında əlaqələrin yaranmasını, bir sözlə, tədqiqat prosesində mənimsənilənlərin bir tam halına düşməsinə təşkil edərək tədqiqat sualına dolğun cavabın ərsəyə gəlməsini təmin etməlidir. Müəllim bu məqamda şagirdlərin diskussiya aparmalarını, öz mülahizələrini sərbəst söyləmələrini, özlərini müzakirənin bərabər-hüquqlu iştirakçısı kimi hiss etmələrini təmin etməli, onların əvəzinə danışmamalıdır.

Nəticə, ümumiləşdirmə. Müzakirə başa çatdıqdan sonra ümumiləşdirmənin aparılması, nəticənin çıxarılması həyata keçirilir. Müəllim yığcam yekun sözü ilə şagirdləri son nəticələrə istiqamətləndirə bilər: Na-

ğılda təsvir olunan hadisələrin əsasında qəhrəmanın yuxu görməsi və yuxunun yozulması durur. Dərzi şagirdi Əhməd öz ağılı, fərasəti ilə çətin sınaqlardan üzuağ çıxır. Nağılda Əhmədın fiziki gücündən, pəhləvanlarla döyüşdə qəhrəmanlığından deyil, tapmaca-sualların cavabını ağılının gücü ilə tapmasından bəhs olunur. Bu, təsadüfi deyildir. Tapmaca-suallara şah, vəzir, vəkil, varlı tacir övladlarının deyil, sadə bir adamın – dərzi şagirdinin doğru cavab verməsində bir məna vardır.

Nəticənin əsasında belə bir fikir dayanmalıdır ki, nağıl adı bir insanın, dərzi şagirdinin öz zəkası, fərasəti, hazır cavablığı sayəsində məqsədinə çatmasının mümkünlüyünə xalqın inamını ifadə edir.

Qiymətləndirmə. Formativ qiymətləndirmə mövzu üzrə iş texnologiyasının şərhində verilmişdir.

İfadəli oxu ilə bağlı aşağı sinflərdə qazanılmış bilik və bacarıqlar dərslikdəki "İfadəli oxuya hazırlaşın" mətninin başa düşülməsinə və tapşırığın asanlıqla yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Bir neçə ifanın dinlənilib müzakirə edilməsi faydalıdır.

Dərslikdəki "Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş" başlıqlı tapşırıqlara şifahi cavabların verilməsi və onlara münasibət bildirilməsi vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur.

Müəllim dərslikdəki "Evdə iş" başlıqlı tapşırığın evdə yerinə yetirilməsini şagirdlərə xatırladır.

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ INNOVASİYALARIN ROLU

Dilgüşə SÜLEYMANOVA,

**AMI-nin təhsildə innovasiya kabinetinin müdiri,
"İlin ən yaxşı müəllimi" müsabiqəsinin qalibi**

Təhsildə baş verən dəyişikliklər, informasiyalar, kommunikasiyalar və texnologiyaların tətbiqi sübut edir ki, təhsil sistemdir, prosesdir, dəyərdir. Təhsilin dəyər olması milli-mədəni keyfiyyətləri (dil, mentalitet, milli bayramlar, adət-ənənələr kimi xüsusi göstəriciləri) özündə ehtiva edir. Bu dəyərləri yaşadan və gələcək nəsillərə ötürən vasitə təhsildir. Təhsil insanların milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnməsi prosesinin mühüm amilidir. Ümummilli lider H.Əliyev demişdir: "İqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elmə, həyatın bütün sahələrində əldə olunmuş nailiyyətlərin başında duran, onun əsasını təşkil edən, kökü olan məktəbdir, təhsildir, müəllimdir".

Olduqca təbii haldır ki, təhsil sisteminin qarşısında qoyulmuş vəzifələri daha uğurla yerinə yetirmək üçün bütün potensial imkanlar səfərbər edilməli, global dünyada zamanın bizi informasiya bolluğunda sıxdığı bir şəraitdə səriştəli kadrlar ilə dəyişikliklərə çeviklik göstərilməli, innovasiyalara yol açılmalı, kurikulumlardan başlayaraq ən müasir veb texnologiyalarına qədər keçilən yola nəzər salınaraq yaxşılar yaşadılmalı və yenisi yaradılmalıdır. Bu prosesdə həqiqi olanla faydalı olan arasında bərabərlik işarəsi qoymaq, bəlkə də mümkün deyil, amma əminəm ki, faydalı olanı

həqiqətə çevirmək mümkündür və bu mümkünlük də öz növbəsində təhsil sferasında kifayət qədər yer alan innovasiyaların – innovasiya potensialının öyrənilib üzə çıxarılmasını zamanın tələbi kimi qarşıya qoyur. Çünki bu potensialı müəyyənləşdirməklə biz artıq ən vacib, aktual bir problemin – keyfiyyətli, səriştəli mütəxəssis hazırlığının həyata keçirilməsinə nail oluruq. Əslində, daha dəqiq, innovasiya potensialının müəyyən edilməsinə müraciət etməyimin aktuallığı təhsil sahəsində çalışacaq mütəxəssislərin, pedaqoqların, digər işçilərin keyfiyyətli hazırlanmasının zərurəti kimi qəbul edilməlidir. İlk baxışda "potensial" bir kateqoriya olaraq güc, qüvvə anlamında fizika, bir kəmiyyət mənası ifadə edən termin olaraq riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, hərbi elmlərdə, sistemlər nəzəriyyəsində, daha sonra isə psixologiya və daqogikada da geniş işlənməyə başlamışdır. Deməli, informasiyaların bolluğu və innovasiyaların durmadan geniş meydan aldığı müasir dünyamızda təhsil sistemində yer alan yeniliklərə nəzər salmaq, təhsil obyektlərinin, subyektlərin potensial imkanlarını nəzərdən keçirmək, bununla da pedaqoji təhsilin, pedaqoqun, pedaqoji birliyin, təhsil müəssisəsinin yeniləşməsinə tələbatın əvvəlcədən müəyyənələşməsinə nail

olmaqla idarəetmə mexanizminin düzgün fəaliyyətini həyata keçirmək olar. Mən sadəcə innovasiyaların potensialının zamanın çağırışına cavab olaraq təhsil sahəsindəki mövqeyinin ön plana çəkilməsinin əhəmiyyətinə diqqətli cəlb etmək istəyirəm. Bir çox mütəxəssislər milli və xarici təcrübəyə istinad edərək təhsildə yer alan "innovasiya potensialı" kateqoriyasını təhsilin mövcud olan ənənəvi və yenidən yaranmış tələblərinin təmin olunması məqsədi ilə mövcud sistemin faktiki qaydasının yeni vəziyyətə transformasiya olunması vəziyyəti kimi başa düşülməsini təklif edirlər. Bu təklifi qəbul etmiş olsaq, belə deməliyəm ki, innovasiyaların potensialı yalnız subyektin keyfiyyəti, peşəkarın şəxsiyyəti kimi deyil, eyni zamanda, müəssisənin, pedaqoji birliyin korporativ mədəniyyətinin – kollektiv subyektin də potensialı kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu zaman pedaqoji təhsilin müxtəlif formaları (formal, informal, qeyri-formal) və fasiləsiz olması kimi xüsusiyyətləri də innovativ potensialın müəyyənələşməsində diqqətdən qaçmamalıdır.

Biz bilirik innovasiya dedikdə təhsil, tədris-təlim prosesinin gedişini və alınmış nəticələrin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə həyata keçirilən yeni ideyalar, texnologiyalar, metodlar, vasitələr və əldə olunmuş nəticələr nəzərdə tutulur. Bu nəticələri innovasiyaların tətbiqi üzə çıxarır. On ildən artıq bir müddətdə əldə edilən, təhsilə gətirilən, nəzəri cəhətdən öyrənilib praktikada tətbiq edilən innovasiyaların siyahısına nəzər salsaq, onların daim artdığını və yeniləş-

diyinin şahidi olarıq. Bu sırada ən öndə kurikulumlar, fəal-interaktiv təlim metodları, inklüziv təhsil, veb texnologiyaları, İKT-dən istifadə bacarıqları, layihələrin idarə olunması, təhsilin ictimailəşməsi, riskin qiymətləndirilməsi, kadr ehtiyatlarının, insan resurslarının idarə olunması, korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması, peşəkar özünütəkmilləşdirmə və vəzifədə irəliləmə üsulları və onlarla bu kimi innovasiyalar dayanır.

Təhsildə innovasiyaların potensialı təhsilin ən vacib tərəflərinin – birinci olaraq pedaqoqun – təhsilverənin, ikinci olaraq tədris müəssisəsinin, üçüncü olaraq isə rəhbərin, eyni zamanda, ərazi, bölgə üzrə təhsil sisteminin – bu üç vacib komponentin birliyi kimi potensialının inteqrasiyası olaraq öz keyfiyyətinin təmin olunmasına zəmanət verə bilər. Gəlin tərəflərin innovasiya potensialını ayrı-ayrılıqda qısa da olsa, araşdıraq.

1. Pedaqoqun-təhsilverənin- birinci tərəfin innovasiya potensialı onun praktiki fəaliyyətində təzahür edir, belə ki, pedaqoqun yaradıcılığı onun potensialının məqsədyönlü olaraq həyata keçirilməsidir. Bu potensiala daxildir:

- öz maraq və təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi istəyi, həmçinin imkanı;
- yaranan problemlərin qeyri-ənənəvi həllinin tapılması;
- artıq təhsildə mövcud olan qeyri-standart yanaşmaların qəbul olunması və tətbiqi;
- yeni təsəvvürləri və ideyaları ümumiləşdirmək və üzə çıxarmaq. real təcrübədə layihələşdirmək, modeləşdirmək;

- mədəni-estetik inkişafetmə, təhsillilik, yeniliyə açıq olmaq, məlumatlılıq və mədəni sahədə özünü ifadə edə bilmə;

Bu sıranı artırmaq mümkündür və mən belə hesab edirəm ki, digərləri məhz bu qeyd etdiklərimin tərkibindədir ki, bunlara təşəbbüskanlıq, hislərin konstruktiv idarə olunması, kommunikatıvlik, İKT, sahibkarlıq, riskin qiymətləndirilməsi və s. amillər də daxildir.

Maraqlıdır ki, ikinci komponent olan korporativlik, kollektiv subyekt məhz pedaqoqların innovasiya potensialı ilə tamlanır və pedaqoq və pedaqoji birlik-pedaqoji kollektiv bir-biri ilə bağlıdır, qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, təhsil sistemində müəssisənin innovasiya fəaliyyətinə pedaqoji sistemə təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə yeniliyin məqsədyönlü tətbiqi kimi baxırlar. Bu kontekstdən çıxış edərək deməliyəm ki, tədris müəssisəsinin innovasiya potensialı təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə yeniliklər sistemine lazım olan resursların düzgün idarə edilməsi ilə bağlıdır. Bu resurslar hansılardır? sualına cavab axtarsaq, insan resurslarını ən çətin idarə olunan resurslar sırasında görə bilərik və eyni zamanda mütəxəssislər tərəfindən resurslar haqqında verilən belə bir təklifi də qəbul edə bilərik ki, "resursların potensialı pedaqoqun öz qabiliyyətini inkişaf etdirmək bacarığını və gələcəkdə daha yenilərinə layihələşdirməyi nəzərdə tutan insan qabiliyyətinin tərəqqisi" kimi başa düşülür. Digər tərəfdən resurslar üzrə innovasiya potensialı təşkilatın proqramlarının və

pedaqoqların layihələrinin gerçəkləşdirilməsi hesabına məqsədlərə çatması üzrə innovasiya imkanlarının inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Deməli, pedaqoji kollektivin innovasiya potensialı-pedaqoqların öz-özlərini inkişaf etdirmək, müstəqil öyrənməklə innovasiya ideyalarını, layihələrini, texnologiyalarını həyata keçirmək qabiliyyətidir. Pedaqoji kollektivin innovasiya potensialının inkişafı üçün iki istiqamətdə fəaliyyətin aparılması vacibdir:

1. Müəssisə pedaqoqlarının inkişaf etdirilməsi.

2. Onların digər aidiyyəti birliklər, kollektivlərlə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi.

Qeyd edirəm ki, biz təhsil strategiyası üzrə təkliflər hazırlayarkən digər ölkələrin təhsil müəssisələri, respublikanın universitetləri, həmçinin filiallararası öyrədici klasterlərin formalaşdırılması modellərinin hazırlanmasını nəzərdə tutmuşuq.

Pedaqoji kollektivlərin innovasiya potensialının müəyyən göstəricilərinin olması da keyfiyyətin təminatıdır. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

- pedaqoqların yeniliklərə açıq olması, əlbəttə mobilliyin qorunması şərtilə;
- pedaqoqların yeniliklərlə məlumatlandırılması və onların yeniliyi qəbul etməyə hazır olması;
- pedaqoqların novatorluq səviyyəsi-innovativliyi;
- kommunikatıv əlaqələrin inkişaf etmiş olması, İKT bacarıqlarının səviyyəsi;
- yaradıcı fəallığın, təşəbbüskarlığın, estetik-mədəni inkişafın səviyyəsi.

Bütün bu qeyd edilənlər pedaqoqun yaradıcı şəxsiyyətinin sinergetik amilləridir və təcrübə göstərir ki, müəssisənin pedaqoji birliyinin innovasiya potensialının inkişafı o zaman uğurlu olur ki, innovasiya fəaliyyəti işin məzmununa, forma və üsullarına görə bir-birini əvəzləsin və bu əvəzlənmə ilə səciyyələnen dinamik bir proses kimi qurulsun ki, pedaqoqlarda innovasiyaya qarşılıq, hazırlıma və cavabvermə tədricən inkişaf etdirilsin, məhz pedaqoji təhsilin müxtəlif formaları sayəsində onlar yeniliyi qəbul və tətbiq etməyə hazır olsunlar ki, müəssisə öz potensialı ilə fəxr etsin.

Təhsildə innovasiyaların potensialının ən vacib üçüncü tərəfi olaraq müəssisə rəhbərinin, eyni zamanda ərazi, bölgə üzrə təhsil sisteminin potensialı əsas götürülür. Həm də rəhbərin şəxsiyyətinin innovativliyi təyinedici rol oynayır. Bu mövqedən çıxış etsək, rəhbərin innovasiya potensialına mürəkkəb, polifunksiyalı struktura, innovativ idarəetmə qabiliyyətinə malik bir sistem kimi baxmalıyıq. Çünki rəhbərin innovasiya potensialı müəssisənin innovasiya proseslərini idarə edir, o cümlədən, əməkdaşların fasiləsiz pedaqoji təhsilini idarə etmək imkanını təmin edir, şəxsiyyətin yeniləşmə, reflektor, innovasiya fəallığı qabiliyyəti (subyekt-subyekt, subyekt-obyekt...), innovasiyalara münasibətini ifadə edən mühüm psixoloji amilləri dəyərləndirir və personalın müxtəlif layihələrdə iştirakına təminat verir.

Bunlarla yanaşı, tədris müəssisə rəhbərinin də innovasiya potensialını

qiymətləndirmək imkanları mövcuddur və rəhbərlər ilk növbədə müxtəlif tiplərə görə təsnifləndirilir: 1. Mühafizəkar- konservator- Onlar adi iş üsullarına yönəlmiş olur, köhnə metodlardan əl çəkə bilmir yeniliyi qəbul etmirlər. 2. Avangardlar- Onlar müəssisənin məqsədlərinə çatmasının yeni yollarını arayırlar. 3. Demonstratorlar- Onlar yalnız təşəbbüskar idarəetmə üsulunu sevənlər və bu görüntünü saxlamağa çalışırlardır. 4. Yenidən quranlar- Onlar həmişə müxtəlif, özünü doğrultmayan dəyişikliklərə yönəlmiş olurlar.

Bu təsnifata və rəhbərin tipinə baxmayaraq pedaqoji kollektivlər pedaqoji yeniliklərin öz anlamlarından asılı olaraq innovasiyalara təkan verməyə qadirdirlər. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə dəstək olaraq bilməliyik ki, innovasiyalar da sistemli olmalıdır və necə gəldi təhsilə tətbiq oluna bilməz. Nəzərdən keçirdiyimiz innovasiya potensialı tipləri təcrübədə üzvü olaraq qarşılıqlı əlaqədədirlər və pedaqoji təhsil sisteminin qarşılıqlı inteqral (tam, bütöv) tərkib hissələridir.

Innovasiyaların potensialı peşəkar-pedaqoji birliyin aldığı informasiya mənbələrindən də çox asılıdır. Bu sıraya monitoring, proqnoz, statistik, demoqrafik, məkan və s... informasiyalar daxildir. Bu informasiyalar məhz pedaqoji kollektivin idarəedilməsini şərtləndirən mənbələrdir. Bu mənbələrdən istifadə etməklə əlavə mexanizmlər işlənilib hazırlana bilər ki, bu mexanizmlər kollektivin pedaqoji təhsilinin səviyyəsini heç bir rəqabət və informasiya yorğunluğu olmadan saxlaya bilər.

Normativ göstərişlərlə yanaşı, təhsilin effektiv alətlərindən istifadə etməyə pedaqoji zəminlər innovasiyaların aktuallığına səbəb olur. Pedaqoji birliklərdə, məsələn innovativ müəllimlər qrupunda paylaşılan təhsil məsələləri ilə bağlı məlumatlar internet şəbəkəsi vasitəsilə pedaqoqlara ötürülür. Onlar əldə etdikləri yenilikləri əvvəlcə öz fəaliyyətlərində, sonra tədris müəssisəsində tətbiq edir, nəticədə bütün qurumun işini istiqamətləndirirlər. Həm də daha yeni informasiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Informasiyalarla düzgün "qidalanmış" pedaqoq, kollektiv, pedaqoji birlik, nəhayətdə öz potensialını yaradır, informasiyaların işlənməsinin ən mürəkkəb sistemi hesab olunan insanın informasiya axınının təsiri altında vəziyyətə reaksiyasını təmin edir. Sosial sistemlərdə paylaşılan informasiyalar heç də həmişə təşəbbüskarlığı ələ ala, innovasiyaların inisiallaşması rezonansı yarada bilmir. Bu zaman informasiya yanaşması əsas üsullardan biri kimi özünü göstərir, informasiya yanaşmasına müraciət zərurəti meydana çıxır. Məlumdur ki, informasiya axınının təsiri altında vəziyyətə reaksiya şəxsiyyət vasitəsi ilə baş verir. İnsan reaksiyası, onun davranışı – bunlar subyektin əsas aktlarıdır ki, pedaqoqun innovativ potensialını təşkil edir. Bu potensial da pedaqoqun peşəkarlığının yüksəldilməsində və özünü realizənin metodoloji əsaslanması qismində bir sıra əsas müddəaları müəyyən edir ki, bunların sırasında da əsas əhəmiyyət kəsb edənləri nəzərə almaqla peda-

qoji kollektivin innovasiya potensialını təyin etmək olar. Bunlar hansılardır? İlk növbədə əməkdaşlara, pedaqoqlara imkanlarını reallaşdırmaq, təşəbbüskarlıqlarını göstərmək üçün şərait yaratmaq lazımdır. İkincisi, ola bilər ki, bəzi işçilərin köməyə ehtiyacı var. Deməli, ona dəstək vermək, mentorluq etmək və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına yardımçı olmaq lazımdır. Yaradıcı şəxsiyyətlərin özünü gerçəkləşdirməklə potensialını inkişaf etdirməsi kadr ehtiyatları, insan resursları ilə işləməyin bütün sistemə söykənməlidir. Hansı ki, bu sistemə pedaqoji kollektivin innovasiya potensialının inkişafı üzrə rəhbərliyin işi daxil edilmişdir. Pedaqoqun potensialı (fərdin potensialı) + kollektivin potensialı (pedaqoji birliyin) + rəhbərin potensialı = sistemli yanaşma. Bu sistemə bölgə üzrə təhsil mühitinin də innovasiya potensialının təsirini də nəzərə almaq lazımdır. Məhz o zaman mühiti təhsil-tədris təhsil mühitinə çevirmək olar ki, innovasiya potensialına malik olan subyekt vəziyyəti özü və onu əhatə edən pedaqoji kollektiv üçün təhsil mühitinə çevirmiş olsun. Çox normaldır ki, eyni bir mühit kimisi üçün təhsil mühiti ola bilər, başqa birisi üçün isə yox, yəni digəri üçün tamam neytral bir mühit ola bilər. Deməli, innovasiya potensialı orada yaxşı reallaşır ki, orada yaradıcı hallar üzərində sərt nəzarət yoxdur. Bu, belə bir fikri ayırmaq lazımdır ki, innovasiya potensialının inkişafına mane olan halları da nəzərdən keçirmək nəinki lazımdır, hətta vacibdir də. Bunlara aid ola bilər: koqnitiv-təfəkkür, müvəqqəti,

sosial amillər. Innovasiyanın problemli sahəsini, həmçinin innovasiya potensialının dəyərləndirilməsi metodikası təşkil edir ki, onun da alətləri məcmusuna nələrin daxil olduğunu bilmək lazımdır: Reyting yanaşması, statistik metodlar və s. bütün yanaşmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verməlidir ki, innovasiya potensialı

təhsilin keyfiyyəti ilə düz asılılıqda olmalı, ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bu, innovasiya potensiallarının tərkib quruluşunu təşkil edən tərəflərin inkişaf dinamikasından asılıdır. Bu inkişafı – təhsil keyfiyyətinin innovasiya potensialının inkişafını cədvəl şəklində belə ifadə etmək mümkündür:

Innovasiya potensialının tərkib hissələri	0	1	2	3
-pedaqoq	əks gedənlər	konformistlər	ardıcillər	təşəbbüskarlar
-müəssisə	neytral	konstruktiv-tənqidi	əməkdaşlıq atmosferi	dəstək və müşayiət
-pedaqoji birlik	pedaqoqlar yeniliyə açıqdırlar	yeniliyi mənimsəməyə hazırdırlar	yenilikçilik, yaradıcı-qarşılıqlı təsir	Yaradıcı fəallıq səviyyəsi
-idarə edən-rəhbər	Yenidən qurandır	demonstratordur	konservatordur	novatordur
-pedaqoji təhsil mühiti	neytraldır	əksdir	əməkdaşlıq ab-havası var	dəstək və müşayiət hazırdırlar

Tarixi realıq göstərir ki, innovasiyalar qaçılmazdır və tərəqqi yolu məhz onların tətbiqindən keçir.

sım budur, ölsəm kəfənim" mətləli qəzəldən nümunə götürülmüş misrada gözəlin ağzi qönçəyə, qəddi sərve, üzü səməniyə bənzədilmişdir. Həmin beytin birinci misrasındakı aşiqin yaralarına salınmış pampiq piltələri libasa, kəfəne bənzədilərək mürəkkəb məcaz (metafora) yaradılmışdır.

Müəllim və şagirdlərin birgə fəallığı sayəsində bir daha aydınlaşdırılmalıdır ki, mürəkkəb məcazlarda da bənzədilən və bənzəyən var. Lakin, məsələn, metafora və metonimiya bənzədilən tərəflərdən biri gizli saxlanılır, onun əlamətləri başqasının üzərinə köçürülür və ya ad dəyişdirilir:

"Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,

Oyadar xəlqi afganım qarə bəxtim oyanmazmı.

Burada aşiqin ağlayıb yaş tökməsi şamın yanib yağının damcıdamcı tökülməsinə bənzədilmiş, lakin şam adı çəkilməmişdir. Beləliklə, metafora yaradılmışdır. Beytin ikinci misrasındakı qara sözü ilə bədii təyin-epitet yaratmışdır:

Olsaydı məndəki qəm Fərhadı mübtələdə. Bir ah ilə verərdi min Bisutunu badə. ...Kühəkən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilə. Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnaq ilə.

Verilmiş nümunələrdə və digər lirik şeirlərdəki mübaligəli ifadələrin üzərinə elə məharətlə poeziya sığalı çəkilmişdir ki, oxucu onları doğru kimi qəbul edir:

Edəmə tərk, Füzuli, səri-kuyin yarın, Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Füzuli ifadələrin bədii dəyərini qüvvətləndirmək üçün Vətən sözünü

dörd dəfə təkrar etməklə təkrir yaratmışdır. Dahi Füzuli sözün məna çalarlarından, sinonim cərgələrindən bacarıqla faydalana bilir. Məsələn, şah beyitlərindən sayılan – "Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, Surəti halın görəndə surət xəyal eylər məni" beytində surət sözü üç mənada, (üz-çöhrə, xəyal, vəziyyət) işlənmişdir.

Füzuli eşqi yüksək qiymətləndirirdi. Çünki, eşq insanı kamal əhlinin sıralarına daxil edir:

Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim, Bu fəzilət daxili əhli kamal eylər məni

Füzuli lirikasında aşiq məşuqəsi üçün çəkdiyi sıxıntılardan, əzab-əziyyətdən nəinki usanmır, əksinə, eşq beləsinə daha artıq giriftar olmasını arzulayır.

Yarab, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni. Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni

Və ya:

Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl. Kim, olam bu dərdə artıraraq giriftar, ey həkim

Rənc çəkmə səhhət ümidini Füzulidən götür. Kim, qəbuli-sihhət etməz böyle bimar, ey həkim.

Füzulini, onun lirikasını əlçatmaz zirvəyə ucaldan, həmişəyaşar edən özünün "xazini-gəncineyi-əsrar" və ya "bir nigari-ənberinxət" adlandırdığı sözlərdir. Bu sözləri isə "mərifət dəryası"nın ancaq Füzuli kimi üzgüçüləri çıxara bilərdi. Odur ki, bu kiçik həcmli qeydlərimi ölməz Füzulinin öz sözləri ilə bitirirəm:

Olmayan qəvvasi-bəhri-mərifət arif degil. Kim, sədəf tərkibi tən-dir, lölöi-şəhvar söz.

İNŞA YAZILAR VƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN FORMALAŞDIRILMASI

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Azərbaycan dili proqramında şagirdlərin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək ön planda dayanır. Bu işə "Rabitəli nitqin inkişafı" adlı xüsusi bölmə həsr olunmuşdur.

Təcrübəli müəllim bilir ki, rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız ona ayrılan saatların hesabına tam səmərəli ola bilməz. Digər saatlarda da rabitəli nitqin inkişafına təkan verən iş növlərindən istifadə etməyə diqqət yetirilməlidir.

İnşa yazıların üzərində dayanmaq istəyirəm. Biz müəllimlərdən döv-rümüzün tələbi budur ki, şagirdlərə öyrənməyi öyrədək. Şagirdlər axtarmalı, düşünməli, öyrənməlidirlər. Şagird inşaları bu prinsip baxımından ən yararlı vasitədir. Çünki inşa yazılarda şagirdlərin mövzunu açmaq dil vasitələrindən istifadə ilə bağlı bacarıqları, dil normaları və düzgün yazı qaydalarına aid vərdisləri üzə çıxır.

Şagirdlərdə inşa yazmaq qabiliyyəti – yaradıcı təfəkkür formalaşdırmaq məqsədilə fikir və hisslərimizi ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan vasitələrdən istifadə etməliyik.

İnşa yazmaq yalnız qrammatik qaydaları gözləmək deyil. Şagirdlərə aşılanmalıdır ki, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq və sözlərdən cümlə qurmaqda istifadə etməyi bacarmaq la-

zımdır. Şagird inşasında hiss və duyğularını təsirli, emosional bir dildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Hər hansı bir mövzuda inşa yazan şagird bilməlidir ki, inşanın mövzusu nədir və onu yazandan nə tələb olunur.

Məndən irəli gələn əsas fikri aydınlaşdırmaq bacarıqlarını aşağıdakı yollarla formalaşdırmaq mümkündür:

1. Hər hansı bir bədii mətn üzrə kiçik həcmli inşa yazdırmaq. Bu zaman şagird hiss edir ki, bədii əsərdə olduğu kimi inşalarda da müəyyən fikir və ideya olmalıdır. Bundan əsas məqsəd əsərin quruluşu, süjet xətti, müəllifin ideyası və əsərdə vermək istədiyi əsas fikirlə şagirdləri tanış etməkdir. Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, yazıçı bədii əsərdə kimin və nəyin haqqında danışacağını, təsvir etdiyi müsbət və mənfi qəhrəmana münasibətini bildirməzdən əvvəl, əsərdəki əsas ideya və fikrin nədən ibarət olacağı barədə düşünür, müəyyənləşdirdiyi əsas fikri obrazların hərəkətləri və yaxud əsərdəki fakt və hadisələrlə bağlayaraq sona çatdırır.

Şagirdləri inşa yazı üzərində işlədərkən yazıçının bədii əsərlə əlaqədar apardığı işin xatırladılması tərbiyəvi xarakter daşıyır. Onlar hiss edirlər ki, inşa üzərində aparılan işlər də yaradıcı işlərdir.

2. Mövzu ilə bağlı epiqraf seçməklə. Bu, ideyani düzgün müəyyən-ləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

3. Eyni mövzuda yazılmış iki inşa mətnini müqayisə etdirməklə.

Mətnlərdən birində əsas fikir tam, digərində isə natamam şəkildə ifadə olunur. Şagirdlər oxunan və ya səsləndirilən inşaların hansından daha çox və nə səbəbə xoşları gəldiklərini əsaslandırirlar.

4. Mövzunun tələblərinə uyğun gəlməyən hissələri atıb, əsas fikri inkişaf etdirməklə. Məsələn, "Kompüter otağında" mövzusunda yazılan inşa əsas fikir otağın zahiri görünüşünün təsvirində deyil, şagirdlərin orada nə işlə məşğul olmağındadır. Bunu əsas tutaraq inşa sonuncu fikrin inkişaf etdirilməsi üzrə işə xüsusi diqqət yetirilməsi ehtiyacı meydana çıxır.

5. Mətnin təhlili yolu ilə. Bu zaman mövzunun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, "Mən yay tətilini necə keçirdim" mövzusu üzrə aparılan inşa şagirdlərə başa salıram ki, inşa da yay tətilindəki bütün hadisələr haqqında deyil, onların maraq və sevincinə səbəb olan, yaxud onlara darıxdırıcı görünən bir hadisə haqqında yazıb, fikirlərini əsaslandırmağa çalışsınlar.

6. Ən yaxşı inşa yazıların təhlilini aparmaqla.

İnşa yazıların istənilən səviyyədə olması üçün yazı işlərini təhlili və təshihinin də xüsusi əhəmiyyəti var. Təhlil zamanı inşalarda olan müsbət cəhətlərə şagirdlərin diqqətini yönəltmək, onların özlərinin oxunan inşalara münasibət bildirmələrini və

qiymətləndirmə vərəqlərində qeyd etmələrinə nail olmaq lazımdır.

7. Qeyri-müvəffəq inşaların təhlili ilə.

Şagirdlərin inşalarda buraxdıqları səhvləri diqqətə çatdırılmalı, ayrı-ayrı qrupların və fərdlərin bu barədə fikirləri dinlənilməli, ümumləşdirici fikir söylənilməlidir. Növbəti inşa yazıların uğurlu alınmasında əvvəlki yazıların obyektiv təhlilinin və qiymətləndirilməsinin təsiri böyükdür. Şagirdlərə nə üçün iki qiymət verilməsinin səbəbini açıqlanmalıdır. Birinci qiymət inşanın mövzusunə və nitq tərtibinə, sonrakı qiymət isə savadlılıq dərəcəsinə görə verilir. İnşanın savadlılıq dərəcəsi onda yol verilən orfoqrafik, durğu işarələri və qrammatik səhvlərin miqdarına görə müəyyən edilir. Lakin inşa ədəbiyyat üzrə biliklərin yoxlanması üçündürsə, birinci qiymət ədəbiyyat fənninə aid edilir. Ədəbiyyat dərslərində keçilən mövzulara aid kiçik inşalar yazılması (yoxlama yazıdan başqa) ev tapşırığı kimi verilməli, nəticələri isə sinifdə təhlil olunmalıdır.

Öyrədicə inşaların hazırlıq mərhələsində, təhlil saatında sinifdə çox böyük canlanma olur. Şəxsən mən hər bir şagirdin yazdığı sərbəst inşanı onun yaradıcılıq işi hesab edirəm. Bu inşalarda onların Yaradana, anaya, Vətənə, dilimizə, dinimizə, çörəyə məhəbbət hissləri, yaxşını və pisi bir-birindən ayırmaq, xeyirə sevgi, şərəf nifrət və s. fikir və düşüncələri öz əksini tapır.

8. İnşadakı əsas fikri açmağa kömək edən fakt və dil materiallarının seçilməsi ilə.

Şagirdlərə xatırladılmalıdır ki,

məzmununa qiymət verilmədən inşanın mövzuya və mövzudan irəli gələn əsas fikrə uyğunluğu, mövzunun açılması dərəcəsi, faktik materialın düzgünlüyü, fikirlərin ifadəsində ardıcılığın gözlənilməsi nəzərə alınır. Eyni zamanda şagirdin nitqinin üslubi cəhətdən düzgünlüyünə, lüğət və qrammatik konstruksiyalar baxımından rəngarəngliyinə, nitq səhvlərinin miqdarına da fikir verilir.

9. Praktik çalışmalarda. Bunun üçün dərslikdəki çalışmalardan, həm də müxtəlif didaktik materiallardan istifadə etmək olar. Bu didaktik materiallar inşa əsas fikir, təbiət təsviri, əşya təsviri, mühakimə xarakterli və s. ilə bağlı olur. Aşağıda bir neçə nümunə təqdim edirik:

Kartoçka – 1

Qarşı-qarşıya verilmiş inşa mövzularını müqayisə edin. Onların hansının mövzu cəhətdən daha dolğun olduğunu söyləyin və birini seçib, inşa yazın:

"Payızın son ayı" – "Bir payız günü"

"Parkda payız" – "Bir payız günü parkda"

"Payızda gəzinti" – "Bir payız axşamı gəzinti"

Kartoçka – 2

Sualların köməyi ilə "Mənim məktəb yolum" mövzusunda inşa yazın. Təbiət təsvirinə yer ayırmağı da unutmayın.

Sizin məktəb harada yerləşir? Evinizdən uzaqdır, yoxsa yaxın?

Yola nə qədər vaxt sərf edirsiniz? Sənin yolun haradan keçir? Onun rahatlığı necədir? İlin hansı fəslində bu yolla getmək sənə xoş gəlir? Bəlkə bu yol heç sənin xoşuna gəlmir? Gəlmirsə, niyə?

Kartoçka – 3

Təsəvvür edin ki, sizi əhatə edən ev əşyaları danışmaq qabiliyyətinə malikdir. Belə olduqda onlar özləri barədə nə deyə bilərlər? Bəs sənin haqqında nə söyləyə bilərlər? Bu suallar ətrafında inşa yazın və ona ad verin. Mümkündürsə, inşa dialoq da əlavə edin.

Kartoçka – 4

Mövzunun tələbinə uyğun gəlməyən yerləri atın, əsas fikri müqayisə etmək məqsədi ilə inşanı tamamlayın:

"Yağış yağmazdan əvvəl göyün üzünü qara buludlar örtür. Külək əsir. Quşlar, cücülər lap alçaqdan uçur. Yağış damcıları əvvəlcə tək-tək atır, sonra isə birdən bərkiyir. Şiddətli yağın yağış nisbətən tez kəsir və damcıları böyük olur. Amma sakit yağın yağış bir neçə saat, hətta bir neçə gün davam edə bilər. Özü də onun damcıları çox narın və kiçik olur. Mən belə yağışı çox xoşlayıram. Yağışdan sonra hava açılır, göyün üzü ayna kimi təmiz olur".

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ədəbiyyatdan yazılan inşalar biliklərin tətbiqi yaradıcılıq fəaliyyətinə xidmət edən metodlardan ən səmərəlisidir. İnşaya hazırlıq mərhələ-

sində şagirdlər internet səhifələrindən, ensiklopediyadan yazacaqları inşa-lara aid məlumatlar toplayır, kitabxanalara gedir, lazım olduqda ölkəmizin gezməli, görməli yerlərində olur, tarixi abidələrimiz, xalqımızın milli adət-ənənələri haqda biliklər əldə edir, müstəqil Azərbaycanımızın uğurları, problemləri ilə maraqlanır, televiziya və radio verilişlərini izləyir, informasiyalardan öz inşalarında istifadə edirlər.

İnşa yazılarkən şagirdlər üçün səlhi şərait yaratmaqla bərabər, onların psixoloji hazırlıqlarına da diqqət yetirmək lazımdır. İnşa yazılardan əvvəl mövzuya uyğun musiqi səsləndirilirsə effektiv olar. Məsələn, 7-ci sinifdə "Doğma diyarım" mövzusunda inşa yazmağa hazırlaşarkən tənəffüsdə Zülfüyyə Xanbabayevanın ifasında "Azərbaycan" mahnısını səsləndirirəm. Şagirdlər onu təkrar-təkrar dinləyirlər.

...Şagirdlər digər mahnıları da xatırlayırlar, sonra inşaları yazırlar.

İnşa yazılar hər sinfin səviyyəsinə uyğun olmalıdır. İnşaların həcmi siniflər üzrə, təxmini şəkildə olsa da, əvvəlcədən planlaşdırılır. V sinifdə 0.1-1 səhifə, VI sinifdə 1-1,5 səhifə, VII sinifdə 1,5-2.0 səhifə, VIII sinifdə 2.0-5.0 səhifə, IX sinifdə 3.0-4.0 səhifə, X sinifdə 4.0-5.0 səhifə, XI sinifdə 5.0-6.0 səhifə.

Lakin insanın həcmi şagirdlərin iş sürətindən, onların ümumi inkişafından, mövzunun xarakterindən, ideyasından, insanın üslub və janrından asılı olaraq dəyişə bilər. Bəs inşa üzərində necə işləməli?

1. Əvvəlcə insanın mövzusu üzərində düşünün. Yadda saxlayın ki,

mövzunun adındakı hər söz inşa ilə əlaqədar müəyyən məna daşıyır. İnşada nədən yazacağınız barədə fikirləşin.

2. İnşada əsas fikri nədən ibarət olacağını müəyyənləşdirin. Onu açmaq üçün nə barədə və necə yazacaqsınız?

3. Öz inşanızın birinci variantını oxuyun: onun məzmununda mövzu və əsas fikir əhatə olunubmu? Yazdıqlarınızda artıq görünən söz və cümlələrin üstündən xətt çəkin. İnsanın mövzusu və əsas fikirlə bağlı olan hissələrində hansı çatışmazlığı hiss edirsiniz. Həmin çatışmazlıqları tamamlayın.

4. İnsanın dilinə diqqət yetirin. Fikirlər yaxşı və dəqiq ifadə olunubmu? Lazımı düzəlişlər aparın.

Əlbəttə, bütün şərtlərə əməl olunsa belə, sinifdə şagirdlərin inşaları eyni səviyyədə ola bilməz. Çünki insanların təfəkkürü, psixologiyası, xarakteri, bədiiyyə, elmiliyyə və. Marağı müxtəlifdir.

O inşaları yüksək qiymətləndirirəm ki, orada müstəqil düşüncəni görürəm, şagirdin mövzunun kompozisiya və nitq cəhətdən formalaşdırılmasının, orijinal fikirlər yazmasının, mövzunu açmasının, üslub vahidliyinin gözlənilməsinin şahidi oluram. Sözsüz ki, bu zaman yazı işinin həcmi, yazının aydınlığı, səliqəliyi, kalligrafik cəhətdən düzgünlüyü də nəzərə alınır.

Yuxarı sinif şagirdlərinə inşa yazdırarkən, diqqət yetirmək lazımdır ki, bu mövzular şagirdlərin yüksək səviyyədə düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafına kömək etsin.

İNŞA YAZI NÜMUNƏLƏRİ

Azərbaycan bütün dünya azərbaycanlılarının vətənidir

Vətənim Azərbaycandır, ulu bəbalarımızın bugünkü nəsillərə müqəddəs əmanəti Azərbaycan! Atalarımızın hər bir vətən övladına candan əziz yadigarı Azərbaycan! Ulu Tanrı heç nəyi əsirgəməmişdir mənim vətənimdən – doğma Azərbaycandan! Başlıca dağlar, şəfalı yaylaqları, bağlı-bağatlı, bərəkətli düzləri, bol suyu çayları, buz bulaqları, gül-çiçəkli çəmənləri... var yurdumun!

Vətən məhəbbəti müqəddəsdür. Tarix boyu insan ürəyinin ən dərin güşələrində məskən salmış bu məhəbbət zaman keçdikcə daha da qüvvətlənmiş, ülviləşmişdir.

Bəli, bu torpaq ləyaqətli insanların vətənidir. Onların sayı otuz milyondan çoxdur. Əksəriyyəti İranda, Rusiyada, Gürcüstanda, İraqda, ABŞ-da, Hollandiyada, Avstraliyada və başqa yerlərdə yaşayır.

Harada yaşamalarından asılı olmayaraq, dünya azərbaycanlıların vətəni İlahi tərəfindən bütün iqlim növləri bəxş edilmiş Azərbaycandır! Şair nə gözəl demişdir:

Azərbaycan! Doqquz iqlim payından Daş da, düzü, çiçəkləyir bu yerdə. Havasından, torpağından, suyundan Adam özü çiçəkləyir bu yerdə.

Bəh, nə yaxşı, yoxdur iki iqlimi, Bir sərt soyuq, bir də isti iqlimi! Bu səadət çaşdırarmaz əqlimi, Əqlin gözü çiçəkləyir bu yerdə.

Ürək coşur, damarda qan qaynayır, Qoca nədir, bələkdəki oynayır. Yanan da Kərəm kimi o yanır, Odu, közü çiçəkləyir bu yerdə.

Ölən ölmür, dünyasını dəyişir, Bir cənnətdən digərinə o düşür. Çoxu tale verən payla ötürür, Haqqın sözü çiçəkləyir bu yerdə.

Azərbaycan! Planetin zinatı! Heç bir kəsə yoxdur onun minnəti! Tək Allahdır tökülür başdan neməti, Hər cür ruzi çiçəkləyir bu yerdə...

(Məhəmməd Baharlı,
"Azərbaycan" şeiri).

Bu vətəni qorumaqsa hər bir azərbaycanlının borcudur.

Bir zamanlar indikindən çox-çox böyük və qüdrətli bir məmləkət idi Azərbaycanım! Lakin birlik olmadığından zaman-zaman öz içindən parçalanmış Azərbaycan yağılar tərəfindən də saqqalandı, parçalandı...

İllərlə xalqımız öz müstəqilliyi yolunda mübarizə apardı, neçə şəhid verdi, müstəqillik qazandı. Azərbaycan bu yolda öz kövrək addımlarını atdı. Bu, böyük nailiyyətdir. Həmin nailiyyətin nəticəsidir ki, yurdumuz həm iqtisadi, həm də mədəni cəhətdən tarixinin çiçəklənmə dövrünü yaşayır.

Bu iş asanlıqla başa gəlmədi... Ustad Şəhriyarın od püskürən nəfəsində yaşadı Azərbaycan!

Övladların nə vaxtadək türki-vətən olacaqdır,
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan Azərbaycan!
Bəsdir fəraq odlarından kül ələndi başımıza,
Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!

Durdu ayağa Azərbaycan! Zülmün topu, gülləsi, qəlpəsi qatlara bilmədi haqqın bükülməz qolunu.

İndi Yurdumun şimal torpaqlarında əbədi azadlıq məşəli şölələnir. Bu şölənin nurundan bütün dünya azərbaycanlılarına pay düşür.

Artıq dünyanın global problemlərini həll etmək məqsədilə doğma yurdumuzun paytaxtı Bakı şəhərində konfranslar keçirilir. Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri sırasında Azərbaycanın adı tez-tez çəkilir.

Hər il 31 dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi bayram edilir.

Dünyanın ən demokratik, ən qabaqcıl ölkələrinin qanunları ilə səsleşən ədalətli qanunlarımız var. Hamımız dünyanın bütün azərbaycanlıları arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirməyə, inkişaf etdirməyə çalışmalı, dilimizin, adət-ənənələrimizin qorunub saxlanmasına, hər kəsdə yurd sevgisinin güclənməsinə xidmət etməliyik. Çünki qüdrətli, yeni Azərbaycan, böyük Azərbaycan qurmaq üçün bir bayraq altında yumruq kim birləşməyimiz mütləq lazımdır!

Beş min illik dövlətçilik tariximizi yenidən dirçəltmək naminə bütün azərbaycanlılar birləşməlidirlər. Axı Vətən üçün yaşayanlar yaşadırlar Vətəni!

Düşmənlərə əbədi dərs vermək üçün həmrəy olmalıyıq! Bəli, birlik yox olanda yox olur vətən də!

"Vətəncin yaşayan, vətəncin ölən Səmimi bir insan nə bəxtiyardır"

Başlıqdakı şeir misraları gözəl şairimiz Mikayıl Müşfiqə məxsusdur. Belə ki, insanı həyata bağlayan ən güclü istək, ən ülvə məhəbbət vətəndir. Vətən insanın doğulub boya-başa çatdığı məkandır.

Vətən! Sən mənim şan-şöhrətim, namusum, qeyrətim, əyilməz vüqarım, qürurumsan.

Sən mənim varlığımsan, ey ana torpaq! Sən mənim bəxtin, taleyim, arxam-dayağım, dünənimsən, bu günüm, sabahımsan.

Vətən mənim bu günüm,
Sabahkı toy-düyünüm,
Haqqım var ki, öyünüm
Azərbaycan deyəndə!

Vətənim Azərbaycandır. Odlar yurdu Azərbaycan, Nizaminin, Füzulinin, Üzeyirin, Müşfiqin yadigarı Azərbaycan! Səməd Vurğunun dilinin əzbəri Azərbaycan:

El bilir ki, sən mənim sən,
Yurdum, yuvam məskənimsən.
Anam doğma vətənim sən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan?!

Vətənin torpağı mənə hər şeydən əzizdir. Canımdan çox sevirəm ana yurdumu – azərbaycanımı, Dünyanın ən qədim məmləkətidir

vətənim. Bol sərvətli, min nemətli, Azərbaycan! Qədim dövlət diyarı olan Azərbaycan!

İnsan gerek vətəni üçün yaşasın. Onun firavanlığı naminə əlindən gələni əsirgəməsin. Axı "vətən üçün yaşayanlar, yaşadırlar vətəni".

Vətən – Cavansirin, Koroğlunun, Babəkin, Nəbinin yurdunun bütün torpaqlarını birləşdirib vahid, qüdrətli və mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaradan, doğma dilimizi Səfəvi imperatorluğunda dövlət dilinə çevirən Şah İsmayıl Xətəinin əmanətidir bizə. Ona gözümüz kimi baxmalıyıq ki, ruhları şad olsun.

Vətən üçün, xalq üçün yaşayanı vətən də, xalq da sevir, ona güvənir, inanır. İndi Babək qeyrətli, Koroğlu kimi oğullarımız vətənin keşiyində durur, onun vətəndaşlarının firavan yaşamalarını istəyirlər.

Vətən, sən mənim damarımda axan qanım, sinəmdə döyünən alovlu ürəyim sən. Sənsiz bu dünya mənə dar olar, sənsiz həyat mənasız olar, ey ata yurdum, ey ana torpağım!

Hər birimiz vətəndaş ola bilərik, ancaq vətən daşı ola bilmərik. Bax, ona görə Vətən əzizdir, ona görə o doğmadır.

Vətənim tarixi bir diyardır. Onun başı çox bəlalər çəkib. 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandı. Bu, dəhşətli faciə idi. Gülüstan-dan sonra Türkmənçayda son qoyuldu varlığına qüdrətli Azərbaycan səltənətinin!.. Qəlpə-qəlpə, oba-oba, el-el bölüşdürdülər, parçaladırlar Azərbaycanı! M.Dilbazi bunu öz şeirində belə göstərir:

O yanda ana ağlar,
Baxar bu yana ağlar.

Qorxuram bu nalədən
Od tutub yana dağlar.

Lakin düşmən bölə bilmədi ürəyini, beynini, ruhunu, şanlı keçmişini-mənəviyyat dünyasını vahid xalqımızın! Budur, yenə o azad və müstəqildir.

Vətəni sevmən, onu qoruyan əsl vətəndaş çoxdur yurdumda. Vətən uğrunda döyüşlərdə canından keçək, Xocalıda, Şuşada, Qarabağda həlak olan şəhidlərimiz əsl vətəndaş olublar. Onlar vətəni sevilər. Vətən üçün döyünüb onların ürəyi. İndi onla Şəhidlər xiyabanında ən uca yerdə dəfn olunublar.

Vətənin başının üzərini qara buludlar alıb yenə. Ana yurdumun dilbər guşəsi olan Qarabağ erməni tapdağı altındadır.

Tezliklə başın üzərindən qara buludlar çəkiləcək, Azərbaycan! O gün uzaq deyil, Ana vətən, can Azərbaycan!

İnşanı başlığın müəllifi olan şair haqqında fikirlərimlə bitirmək istəyirəm. Sən vətən üçün yaşadın, əziz Müşfiq! Vətən üçün öldün. Sən təbiətin səmimiyyətindən yoğrulmuşdun. Sən özün də nə bəxtiyarsanmış! Sənin qəlbin də, ruhun da duyğularında çırpınırdı. Millət dərdi, xalq dərdi sənin nakam getməyinə səbəb oldu.

Lakin sən ölmədin, ədəbiyyətə qovuşdun. Sən vətəni güllü-çiçəkli, solmayan bir bağça-bağa bənzərdirdin axı, səmimi şair! Bu misraların hər an yurd həsrətli, səmimi şair! Bu misraların hər an yurd həsrətli, vətən qeyrətli vətəndaşların qəlbində səslənir:

Vətən üçün yaşayan, vətən üçün ölən
Səmimi bir insan nə bəxtiyardır.

Mənim üçrəngli bayrağım

Tarixdən qədimdir, zamandan qoca,
Mənim bayrağıma sancılan hilal
Aləmə nur saçdı tarix boyunca
Məbədər başına tac olan hilal.

Azadlıq, müstəqillik, hər bir xalq, millət üçün böyük nemətdir. Bütün xalqlar ona qovuşmağı özlərinin əbədi arzusu hesab edir, bu yolda qətiyyətə çarpışırlar. Qədim və şərəfli tarixə malik Azərbaycan xalqı da öz azadlığı uğrunda əsrlərlə mübarizə aparmış, onun naminə minlərlə oğul və qızını qurban vermişdir. Artıq bu mübarizəmiz öz bəhrəsini vermiş, ölkəmiz dövlət müstəqilliyini qazanmışdır. Müstəqil dövlətin vətəndaşı olmaqdan böyük qürur və fəxarət hissi keçiririk.

İndi azad Azərbaycanın başı üzərində özünəməxsus üçrəngli bayrağı dalğalanır. Bu rəngin hər birinin mənası var: göy rəng türkçülüyümüzü, qırmızı rəng müasirliyimizi, yaşıl rəng islamı bildirir. Bayrağımız üçrəngli zolaq üzərində ağrəngli ay para və səkkizguşəli ulduz təsvirindən ibarətdir.

Zaman-zaman xalqımızla bərabər bayrağımızın da başına çox müsibətlər gəlmişdir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılanda Məmməd Əmin Rəsulzadə bayrağımız haqqında demişdir: "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz".

Mən müstəqil Azərbaycanın vətəndaşıyam. Üçrəngli bayrağımla fəxr edirəm.

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası"nın 75-ci maddəsində oxuyuruq: "Hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə - Bayrağına, Gerbinə və Himnəyə hörmət etməlidir".

Əlbəttə, hər birimizin borcu Dövlət Bayrağımız haqqında qəbul edilmiş Qanuna əməl etməkdir. Axı bayraq hər kəsin öz yurduna öz hakimiyyəti deməkdir. Bəli, bayraq mənliyimizdir, bayraq kimliyimizdir.

Doğma xalqımızın, müstəqil dövlətimizin şərəfli bayrağını uca tutmaq hər bir vətən övladının ləyaqət ölçüsüdür.

Mənim üçrəngli bayrağım! Mən səndəki gücə, qüvvətə inanıram. Sənin üstündə Odlar yurdunun simvolu – alov dilləri vardır. Cənnət sferası göstərilmişdir. Bu simvol bizi hər an Odlar yurdunu müdafiyyəyə səsləyir. Biz türk soy-köküylə bağlıyıq. Türk isə ölər, bayrağının düşmən əlinə keçməsinə yol verməz.

Doğma Azərbaycanım! Biz səndən ötrü can verməyə də, qan tökməyə də hazırıq, tək üçrəngli bayrağınla birgə xoşbəxt yaşayasan!

Şanlı Vətənim! Üçrəngli bayrağı daha da yüksəklərə qaldırmaq üçün mən də hər an hazırım!

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı mövcud qanunvericiliyin aktlarına görə lazımi yerlərdə qaldırılır. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərində Dövlət Bayrağı daim qaldırılır.

Bayrağımız haqqında şairlərimiz gözəl şeirlər yazmış və bəstəkarlarımız da gözəl misiqilər qoşmuşlar. Onlardan biri də Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə Tofiq Quliyevin musiqi bəstələdiyi "Üçrəngli bayraq" şeiridir.

Üçrəngli bayrağın kölgəsində mən
Qaraca torpağı vətən bilməşəm.
Vətən güllərini dövrü – qədimdən
Bayraq işığında bitən görmüşəm.

Mənim üçrəngli bayrağım! Sən mənim üçün müqəddəssən – Vətənim kimi. Axı Vətəni, sənsiz, səni Vətənsiz, təsəvvür etmirəm. Vətən mənim tərcümeyi-halım, şanlı keçmişim, bu günüm, sabahım, əbədiyyətimdirlər!

Mən sevinirəm. Dünyanın ən demokratik, ən qabaqcıl ölkələrinin qanunları ilə səsləşən ədalətli qanunlarımız var! Üçrəngli bayrağımın, millətimin keşiyində duran, müstəqilliyimin təminatçısı - xilaskar prezidentim var! İnanıram ki, başımız üzərində - Vətən göylərində şəhidlərimizin daim narahat dolaşan ruhlarının rahatlığı naminə işğal olunmuş torpaqlarımızı mənfur düşmənlərdən azad edərək, üçrəngli bayrağımızı Şuşamızın, Laçınımızın... ən yüksək yerlərində dalğalandıracaq!

Qərībā də olsa, bu yolda özümü zəfərlər diləyirəm, şanlı Azərbaycan!

"Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!"

Ardı var.

DƏRSLİKLƏRİN HAZIRLANMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Asif HACIYEV,

*ARTPI-nin dərslik və dərs vəsaitlərinin metodologiyası
şöbəsinin müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Açar sözlər: *dərslik, məzmun, təlim prinsipləri, tələb, fəaliyyət, keyfiyyət.*

Yaxın onillikdə ölkə təhsilinin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədini həyata keçirməyə yönəlmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətəyönü təhsil məzmununun yaradılması 5 mühüm strateji istiqamətdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Kurikulum islahatı çərçivəsində ənənəvi yanaşmadan köklü şəkildə fərqlənən fənn proqramlarının işlənilməsi elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun ən zəruri bilik, bacarıqları əks etdirən məzmunu ortaya qoydu. Bu isə öz növbəsində təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərkinə, milli və beşəri dəyərlərin mənimsənilməsinə yönəlmiş yeni dərsliklərin yaradılmasına təkan verdi və artıq səkkizinci siniflər üçün hazırlanma mərhələsini yaşamaqdadır. Keçilən müddət kifayət edir ki, kurikulum əsaslanan bu dərsliklərin daha təkmil variantda hazırlanması və ya yeniləri ilə əvəzlənməsi ilə bağlı fikirlər yürüdülsün.

Araşdırmalar göstərir ki, fənnin mahiyyətini, məqsəd və məramını, didaktik əsasları və metodik xüsusiyyətlərini dərinlən bilmədən məktəblilər üçün dərslik hazırlamaq gözənilən nəticələrə gətirib çıxara bilməz. Müasir dərslik təhsil standartlarında nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqların reallaşmasını təmin edən ən mühüm informasiya qaynağı olub təlim prosesinin təşkilində başlıca vasitə rolunu oynayır. O, konkret fənn üzrə sistemləşdirilmiş təlim materialını özündə əks etdirməli, sinfin anlam səviyyəsinə uyğun olmalı və şagirdlərin özüntəhsilinə xidmət etməlidir. Dərsliyin strukturu məntiqi, məqsədyönlü ardıcılıqla elə dəqiq qurulmalıdır ki, təlim prosesinin yaradıcı, motivasiyaedicici və integrativ formada təşkilində müəllimin başlıca yardımçısı olsun. Aydın ki, şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında və həyatı əhəmiyyət daşıyan praktik vərdislərə yiyələnməsində dərslik müstəsna rol oynayır. Bununla belə, ona biliklərin yeganə mənbəyi kimi deyil, onların əldə olunmasında ötürücü funksiya daşıyan vasitələrdən biri kimi yanaşılmalıdır.

Şübhəsiz, müstəqillik dövrü Azərbaycan təhsilinin ən böyük

uğurlarından biri fənn kurikulumları əsasında yeni nəsil dərsliklərinin hazırlanmasıdır. Qabaqcıl təhsil sisteminə malik ölkələrin təcrübəsinə istinadən hazırlanmış bu dərsliklərin başlıca üstünlüyü ən zəruri bilikləri önə çəkməklə şagirdlərdə nəticəyönümlü bacarıqlar formalaşdırmaq və bununla da təhsilin hamı üçün yetərliyinə müvəffəq olmaqdır. Lakin aparılan sorğular, müzakirələr göstərir ki, bəzi dərsliklərin məzmunca şagirdlərin yaş və anlam səviyyəsinə uyğun işlənilməsi, sualların qoyuluşu, tapşırıqların şərti və yerinə yetirilmə üsulları, əyaniliyi təmin edən illüstrativ materialların həcmi və s. məsələlərlə bağlı həm sahə mütəxəssislərini, həm də müəllim və valideynləri qane etməyən məqamlar mövcuddur. Fikrimizcə, bunu bir neçə amillə izah etmək olar:

1. Fənn müəllimlərinin böyük əksəriyyəti hələ də ənənəvi dərsliklərin təsir dairəsindən uzaqlaşma bilmədiklərləndən yeni dərsliklərlə işləməyə qabil deyillər. Öz funksiyasını keçilən dərsin 25-30 dəqiqəsini dərslikdə verilmiş mətnin nəql edil-məsinə, tərif və qaydaların şərhinə, qalan hissəsini isə faktoloji suallar vasitəsilə danışılan məzmunun şagird yaddaşına köçürülməsinə sərf etməkdə görən belə müəllimlər sinfi idraki fəallığa sövq edən yeni dərsliklərlə işləməkdə çətinlik çəkir, onu metodik baxımdan "həzm" edə bilmirlər.

2. Öz məktəb illərinin təcrübəsindən çıxış edən valideynlər bu və ya digər tapşırıqın yerinə yetirilməsində onlara müraciət edən uşaqlarına kömək göstərməkdə aciz qalır və bunu dərsliklərin mürəkkəbliyi ilə izah

edirlər. Belə bir şəraitin yaranması yenə də fənn müəllimlərinin təlim prosesini düzgün qurmamasından irəli gəlir. Əgər şagird sinifdə mövzu ilə bağlı sual və tapşırıqlarla işləmək bacarığına yiyələnsə, evdə valideynlərdən kömək istəməz. Digər tərəfdən, öz üzərində işləyib qabaqcıl təcrübəyə yiyələnen müəllim, belə halların təkrarlanmaması üçün valideynlərlə izahedici iş aparmalı, müasir dərsliklərin spesifik xüsusiyyətlərini onlara izah etməlidir.

3. Bəzi dərsliklər, həqiqətən də, müasir pedaqoji, psixoloji və metodik tələblərə cavab vermir. Təlim yükü ağır olub materialları akademik səviyyədə işlənilən, metodik aparatı sistem-siz təsir bağışlayan, dil və üslubu ciddi nöqsanlarla müşahidə edilən bu tipli dərsliklər çətin mənimsənilməyi üçün tədrisdə müxtəlif problemlər yaradır. Müşahidələr, aparılan sorğular göstərir ki, belə dərsliklər, adətən, ya məktəblə birbaşa bağlı olmayan, ya da ümum-təhsil məktəblərində keçilən fənlə müvafiq elm sahəsi arasında fərq qoymayan işçi qrupları tərəfindən hazırlanır.

Tanınmış rus didakti İ.Y.Lernere görə, müasir yanaşmada məktəb dərslikləri konkret sahə ilə bağlı bilik, bacarıqların pedaqoji baxımdan uyğunlaşdırılmış sistemini, buna müvafiq mənimsənilmə fəaliyyətini və təlim prosesində qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilmə əməliyyatını əks etdir-məlidir. Məlumdur ki, bilik və bacarıqların uyğunlaşdırılmış sistemi fənn proqramında verilir. Əgər ənənəvi proqramlarda bu sistem müəyyən ardıcılıqla düzülüş mövzular şəkildə

göstərilirdisə, hazırki proqramlarda (kurikulumlarda) fəndən gözlənilən nəticələrin əldə edilməsinə istiq-mətlənmiş fəaliyyətlər formasında təsvir olunur. Ona görə də müəlliflər mövzu seçimində müəyyən dərəcədə sərbəstdir. Lakin bu sərbəstlik mövzuların müəyyən-ləşdirilməsi və işlənilməsinə təlim prinsiplərinə riayət edilmə yolu ilə tənzimlənir. Bu didaktik prinsiplər isə aşağıdakılardır:

• Sistemlilik prinsipi. Bu prinsip anlayış, kateqoriya və qanunların qərsılıqlı əlaqəsinə və müəyyən ardıcılıqla düzülüşünə əsaslanan təlim materiallarının şərhini, onların bölmələr, mövzular üzrə məntiqi bağlılıqda sıralanmasını nəzərdə tutur. Hər bir mövzu bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin edən yığcam və aydın məzmunla malik olmalı, sual və tapşırıqlarla tamamlanmalıdır. Bütün bölmələrin sonunda özünü qiymətləndirməyə xidmət edən ümumi-ləşdirmə materialları (suallar, testlər, tətbiqi və yaradıcı iş nümunələri formasında) verilməlidir.

• Müvafiqlik prinsipi. Bu prinsip təlim materiallarının şagirdlərin anlam səviyyəsinə uyğun şərhini tələb edir. Dərsliklərin hazırlanmasında müvafiqlik prinsipinə riayət olunması əsas, izahedici və əlavə mətnlərin həcm nisbətini gözlənilməsinə, şərh edilən mövzuların tərkibində yeni anlayış və terminlərin lazımı miqdarda verilməsinə ortaya qoyur. Sınıf üzrə hər bir mövzuya və yaxud hər dərs saatına ayrılan təlim yükünün müəyyən-ləşdirilməsi məhz müvafiqlik prinsipinin gözlənilməsi ilə bağlıdır. Müxtəlif yaş qrupuna aid şagirdlərin

oxu sürətini və materialı qavrama qabiliyyətinin tezliyini nəzərə almadan səviyyəli dərslik hazırlamaq mümkün deyil. Mövcud metodik işləmələrdə bir dərs saati üçün bu həcm siniflər üzrə belə müəyyən-ləşdirilir:

- ibtidai sinif dərslikləri üçün – 1-2 səhifə;
- 5-6-cı sinif dərslikəri üçün – 2,5-3 səhifə;
- 7-ci sinif dərslikləri üçün – 3,0-3,5 səhifə;
- 8-ci sinif dərslikləri üçün – 3,5-4,0 səhifə;
- 9-cu sinif dərslikləri üçün – 4,0-4,5 səhifə;
- 10-cu sinif dərslikləri üçün – 4,5-5,0 səhifə;
- 11-12-ci sinif dərslikləri üçün – 5,0-5,5 səhifə.

Bu göstəricilər hümanitar, təbiət və dəqiq (texniki) elm sahələri ilə bağlı fənlər üzrə dəyişə bilər. Lakin Kurikulum islahatı ilə əlaqədar olaraq, təlim prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi imkanlarının genişlənməsi, şagirdləri idraki fəallığa cəlb edən interaktiv metodlarla iş dərsliklərdə hər dərs saatına ayrılan həcm azaldılması tələbini irəli sürür. Qabaqcıl təhsil sistemində malik ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu göstəricilər, əsasən, mövzulara görə müəyyən-ləşdirilir. Adətən, bir dərslikdə mövzuların miqdarı müvafiq həddə, təqribən 28-30 hüdudunda olur ki, hər bir mövzuya ayrılan səhifənin həcmi həftəlik və illik saatların miqdarına görə dəqiqləşdirilir. Məsələn, 8 və 9-cu sinif dərsliklərində həftədə 1 saat keçilən dərsliklərin həcmi 120-140 səhifə, 2 saat keçilən dərsliklərin

həcmi 170-190, 3 saat keçilən dərsliklərin həcmi isə 200-220 səhifə miqdarında olur. Göründüyü kimi, bu normalar fənlər üzrə şagirdlərin həftəlik təlim yükünü tənzimlənməsi məqsədinə xidmət edir.

Müvafiqlik prinsipi həm də konkret sinif dərsliklərində yeni anlayış və terminlərin işlənilmə tezliyini və hər bir mövzu daxilində verilmə miqdarını nəzərə almağı tələb edir. Tədqiqatlarında bir dərs saatında ibtidai sinif şagirdlərinin 5-ə qədər, 5-9-cu sinif şagirdlərinin 12-yə qədər, 10-11-ci sinif şagirdlərinin isə 20-yə qədər yeni söz, anlayış (termin) mənimsəmək gücündə olduğu irəli sürülür.

• Əyanilik prinsipi. Dərsliklərdə əyanilik prinsipi təlimin məzmununu əks etdirən mətnlərin illüstrativ materiallarla, sxem, cədvəl, şəkil, xəritə və s. vasitələrlə əlaqəli verilməsi yolu ilə reallaşdırılır. Bu prinsipin ifadə formaları şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olduğu üçün müxtəlif təhsil səviyyələrinə aid dərsliklərdə fərqli şəkildə özünü göstərir. Məlumdur ki, aşağı sinif şagirdlərinin əyani vasitələrlə ifadə olunan obrazlı düşüncə tərzini inkişaf prosesində sözlə ifadə edilən məntiqi düşüncə tərzini əvəzlənir. Belə ki, aşağı sinif dərsliklərində əyanilik əşya və hadisələrin gerçək təsviri, yuxarı siniflərdə isə sxem, cədvəl, diaqram, qrafik vasitələrlə əksi yolu ilə verilir. Ona görə də ibtidai sinif dərsliklərində mətn və illüstrativ materialların nisbəti əksər hallarda ikincinin xeyrinə 45-55%, 40-60%, hətta 30-70% hüdudunda dəyişə bilər, orta təhsil səviyyəsində bu nisbət 50-50%, yaxud 60-40%, yuxarı təhsil pilləsində isə 70-30%

göstəriciləri ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə, dərsliklərdə mətnə görə şəkillərin (rəsm, foto, xəritə, sxem, diaqram, cədvəl və digər illüstrativ materialların) yerləşdirilməsində həcm nisbətini gözlənilməsi aid olduğu fənnin spesifik cəhətləri ilə müəyyən-ləşir.

• Şüurluluq və fəallıq prinsipi. Bu prinsip dərslikdəki təlim materiallarının mətn və tapşırıqların şagirdlərin müstəqil və idraki fəallıq prosesində mənimsənilməsinə imkan yaradan formada işlənilməsinə tələb edir. Dərsliklərin məzmun və struktur təməlinin gözlənilməsi, metodik baxımdan sistemli işlənilməsi və bu zaman təlim prosesinin funksiyalarının (öyrədici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici) nəzərə alınması qeyd edilən prinsipin təmin edən mühüm amillərdir. Şagirdin təlim prosesinə fəal qoşulması, verilmiş mövzunu şüurlu qavraması üçün dərslikdəki mətn nümunələrinin məzmunca maraqlı, düşündürücü, dil və üslub baxımından isə sadə, anlaşılıq olmaları da önəmlidir. Şagird dərsliyə alışmalı, onunla müstəqil işləməyi bacarmalıdır. Əgər mövzuları ziddiyətli, dolaşlıq fikir və mülahizələr üzərində qurulub, mənimsəmədə çətinlik yaradan ağır bir üslubda yazılıbsa, belə dərsliyi şagirdə sevdirmək çətindir. Buna görə də mətnlərdəki abzasların, abzasdakı cümlələrin, cümlədəki sözlərin, sözdəki səsləri ifadə edən hərflərin miqdar göstəricilərinin normalaşmış qaydalara uyğun verilməsi mühüm tələblərdən sayılır. Şagirdin yaş səviyyəsindən asılı olaraq siniflər üzrə dəyişən bu tələb aşağıdakı faktları ortaya qoyur:

1. Cümlədəki sözlərin sayı elə bir miqdarda olmalıdır ki, şagird onu təxminən 4-8 saniyə ərzində oxuya bilsin. Odur ki, cümlənin həcmi:

- 1-4-cü siniflərdə – 8 söz;
- 5-ci sinifdə – 8-9 söz;
- 6-7-ci siniflərdə – 10-12 söz;
- 8-9-cu siniflərdə – 12-14 söz;
- 10-12-ci siniflərdə – 14-16 söz

hüddudunda olmalıdır.

2. Sözlün uzunluğu orta gös-təricilərə uyğun gəlməli, təxminən 6 hərfi aşmama-lıdır. Bununla belə, siniflər üzrə sözdəki hərflərin sayının aşağıdakı həddə qədar olması tövsiyə olunur:

- İbtidai sinif dərsliklərində – 8 hərf;
- 5-7-ci sinif dərsliklərində – 9 hərf;
- 8-9-cu sinif dərsliklərində – 11 hərf;
- 10-12-ci sinif dərsliklərində – 12 hərf.

Dərslik məlumat kitabçası deyil. O, fakt və hadisələri, qanun və qanuna-uyğunluqları sadə, məntiqi ardıcılıqla şagirdlərə aşılamağı nəzərdə tutan bilik xəzinəsi olmaqla yanaşı, həmin biliklərin əldə edilmə qaydalarını öyrədən metodik işləmədir. Burada bölmə və mövzuların adlandırılması, sualların qoyuluşu və tapşırıqların yerinə yetirilmə üsullarını açıqlayan şərtlər ifadə edilməsi dərslərdə öyrədici mühitin yaradıl-masının ilkin şərtlərindəndir. Ona görə də, bölmə və mövzuların adı elə seçilməlidir ki, şagirdə xüsusi maraq oyatsın. Qapalı, faktoloji suallar əvəzinə, açıq, axtarış tələb edən suallara geniş yer verilməsi kurikulumlara

əsaslanan müasir dərsliklər qarşısında qoyulan tələblərdəndir. Buradakı tapşırıqların şərti mürəkkəb olmamalı, sadə cümlələr şəklində ifadə olunmalıdır. Onlar şagirdləri tənqidi, məntiqi və yaradıcı düşünməyə vadar etməli, müstəqil nəticələr çıxarmağa alışdırmalı və rəngarəngliyi ilə seçilməlidir.

Nəticəyönümlü bacarıq və vərdişlərin formalaşması məqsədilə dərslikdə problemlə bağlı suallar vermək, informasiya toplamaq, onları təhlil edib lazımı məlumatları ötürmək, nəticə çıxarıb ümumiləşdirmək, praktikada tətbiq etmək kimi fəaliyyətlər əksini tapmalıdır. Ona görə də, verilən tapşırıqların şərtində xatırlamaq, tanımaq, göstərmək, sadalamaq, adlandırmaq, izah etmək, nümunə göstərmək, öz sözləri ilə təsvir etmək, fərqləndirmək, həll etmək, istifadə etmək, cümlə qurmaq, hissələrə ayırmaq, struktur müəyyən-ləşdirmək, müqayisə etmək, yaratmaq, plan tutmaq, tərtib etmək, münasibət bildirmək, qərar qəbul etmək kimi feillərdən istifadə yolu ilə bilmə, anlama, tətbiqetmə, təhlil etmə, sintezetmə, dəyərləndirmə növləri üz-rə idraki bacarıqların bacarıqların, eləcə də ünsiyyət və əməli bacarıqların formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, dərsliyə verilən tələbləri məzmun, struktur və metodik iş-ləmə baxımından qruplaşdırmaq mümkündür.

Məzmunə verilən tələblərə daxildir:

- Elm sahəsinin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu;

- Fənn üzrə məntiqi, psixoloji planda sistemləşdirmə;
- Fənn proqramında (kurikulumunda) əksini tapmış əsas və alt standartların reallaşdırılması;
- Fəsil və mövzu adlarının ardıcıl və dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- Termin və anlayışların digər məktəb dərsliklərindəki açıqlamasına uyğunluğu;
- İnformasiyanın müxtəlif vasitələrlə verilmə üsullarından istifadə. Struktura verilən tələblərə daxildir:
  - Qəbul olunmuş bütün müddəaların sistem şəklində gözlənilməsi;
  - Struktur dəqiqliyi və bütün dərslik boyu təkrarlılığı;
- Dərsliyin metodik işləməsinə və-rilən başlıca tələblərə daxildir:
  - Dil aydınlığı və sinfin anlam səviyyəsinə uyğunluğu;
  - Sual və tapşırıqların rəngarəngliyi;
  - Qayda və təriflərin fərqləndirilməsi;
  - Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin idarə olunması və inkişafı;
  - Əlavə materialların əsas ma-teriallarla əlaqələndirilməsi.
- Dərslik nəzəriyyəsi sahəsində olduqca dəyərli tədqiqatların müəllifi olan tanınmış rus pedaqoqu A.V. Xutorskoy onları təhsil mühitinin məqsəd, prinsip, məzmun və texnologiyasını özündə əks etdirən və bu prosesi reallaşdırmağa imkan yaradan model kimi xarakterizə edir. Buna görə də dərslikləri bilikyönlü və şəx-siyyətyönlü olmaq üzrə təsnif edir. Bilikyönlü dərsliklər fənnin elm

sahəsinin məntiqinə uyğun informativ məlumatlar və onların öyrənilməsi əsasında təşkil olunur. Şəxsiyyət-yönlü dərsliklər isə stukturca bu məq-sədin həyata keçirilməsini təmin edən fəaliyyət növləri üzərində qurulur. Belə ki, burada keçilən fənnin, onun əhatə etdiyi hər bir mövzunun mahi-yəti, qaldırılan problemlərin həlli yol-ları müstəqil fəaliyyət prosesində açıqlanır, tədqiqatçılıq yolu ilə ümum-iləşdirmə, sistemləşdirmə, tətbiqetmə bacarıqları formalaşdırılır. Bu tipli dərsliklərdə praktik olaraq müasir dərsin bütün mərhələləri əksini tap-malıdır.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda təhsil mühiti şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişafına istiqamət-lənmişdir. Odur ki, yeni dərsliklərin şəxsiyyətyönlü olması zamanın tələb-idir. Lakin müşahidələrimiz göstərir ki, yenilik adı ilə nəşr edilən bəzi dərs-liklər bu tələbə cavab vermir. Formaca yeni görünsə də, məzmunca ənənəvi modeldə tərtib edilən bu tipli bilikyönlü dərsliklərin məktəblərə bu-raxılmasının qarşısının alınması pe-daqoji ekspertizanın obyektivliyindən asılıdır. Bu sahədə qabaqcıl bey-nəlxalq təcrübə ilə bağlı bəzi faktlara diqqət yetirməyi faydalı hesab edirik.

Dərsliklərlə bağlı ekspert qrup-larının təşkili müxtəlif ölkələrdə fərqli qruplar tərəfindən həyata keçirilir. Rusiya Federasiyasında dərsliklərin elmi və pedaqoji ekspertizası Rusiya Təhsil Akademiyası və Rusiya Elmlər Akademiyası tərəfindən keçirilir. Eks-pert üzvləri konkret elm sahəsində tanınmış alimlər içərisindən seçilir. Məhz buna görə də dərsliklərin dövlət

standartlarına nə dərəcədə cavab verməsi prob-lemi çox zaman açıq qalır. Qiymətləndirmə mexanizminin bu formada təşkilinin effektiv olmadığını söyləyən mütəxəssislər ekspert qrupunun Rusiya Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən keçirilməsini məqsədəuyğun sayırlar (Bu mənada Azərbaycanda tətbiq edilən mexanizmi uğurlu saymaq mümkündür). Bundan əlavə, həmin ölkədə dərslüklərin ictimai ekspertizası da aparılır.

Ukrayna Elm və Təhsil Nazirliyində dərslüklərin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar ekspert qrupları yaradılsa da, onların fəaliyyəti səmərəli hesab edilmir. Belə ki, dərslüklərin seçimi və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsində bu qurumun iştirakı lazımi nəticələrin alınmasına imkan yaratmır. Ona görə də həmin qurumun ləğv edilməsi şərtiylə, dərslüklərin elektron variantının geniş ictimaiyyətə təqdim olunması və daha çox bəyənildən dərslüklərin nəşr edilərək məktəblilərin ixtiyarına verilməsi məsələsi qaldırılmışdır.

Belarusda dərslüklərin ekspertizası bu məqsədlə yaradılmış komissiya tərəfindən dərslük ilinin başlanmasına 3 ay qalmış həyata keçirilir. Ekspert qrupunun tərkibi Dərslük və dərslük vəsaitləri Elmi-metodik Mərkəzinin direktorunun əmri ilə müəyyənləşir. Ekspert qrupu bütün il ərzində fəaliyyət göstərir və onların fəaliyyət dairəsi daha geniş olub, həm də təlim-tərbiyə prosesini əhatə edir.

Moldovada dərslüklərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı ekspert qruplarının təşkilini hökumət tərəfindən

təsdiq olunmuş Əsasnamə əsasında tənzimlənir. Belə ki, həmin sənədin V bölməsi ekspert qrupunun təşkilini, VI bölməsi isə müsabiqəyə təqdim edilən dərslüklərin qiymətləndirilmə meyarlarını açıqlayır. Qeyd edilir ki, ekspert qrupu tərkibində nəzəri və pedaqoji elm sahələrini təmsil edən 5 səriştəli mütəxəssis olmaqla təşkil olunur. Ən maraqlı fakt odur ki, həmin mütəxəssislər dərslüklərin ekspertizası ilə bağlı müəyyən hazırlıq kursundan keçməli və müstəqil olmalıdırlar.

Qazaxıstan Respublikasında dərslük və dərslük vəsaitləri komplektinin ekspertizası "Dərslük" elmi-metodik mərkəzində yaradılan və respublika komissiyasına tabe olan ekspert qrupu tərəfindən aparılır. Dərslüklərin ekspertizası 60 təqvim günü müddətinə yerinə yetirilir, lakin bir dərslüklərin ekspertizasına ən çoxu 30 gün ayrılabilir. Bundan əlavə, dərslüklərin ekspertizası Milli Təhsil Akademiyası, Milli Elmlər Akademiyası, həmçinin texniki və peşə təhsilinin inkişafı üzrə Respublika Elmi-metodik Mərkəzində həyata keçirilir.

ABŞ-da tədris materiallarının seçilməsi 2 mərhələdə aparılır. Birinci mərhələ Daimi komitələrin səlahiyyətinə aiddir. Onlar dərslüklərin qəbul edilməsi prosesinin düzgün və qanuni olmasına nəzarət edirlər. İkinci mərhələyə xüsusi komissiyalar nəzarət edirlər ki, onlar tədris materiallarının seçimi, standartlara və digər meyarlara nə dərəcədə uyğun olması məsələlərinə baxan ekspertlərdən təşkil olunur. Bu ekspertlər fənni, normalativ sənədləri dərinləndirən

mütəxəssislər arasında seçilir. Həmçinin buraya təhsil departamentinin mütəxəssisləri, tədris müəssisələrinin direktorları və ictimaiyyətin nümayəndələri də daxil edilir.

Cənubi Koreyada dərslüklərin ekspertizası Qiymətləndirmə və Rəyvermə Şurası tərəfindən aparıldıqdan sonra Elmi-tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilir. Yalnız bundan sonra Təhsil Nazirliyi onların nəşrini həyata keçirir. Dərslüklər müəllimlərin təklif və rəyləri nəzərə alınmaqla mütəxəssis alimlər tərəfindən yazılır.

Dərslüklərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı Fransa təcrübəsi də maraqlı faktlar ortaya qoyur. Ölkədə hər bir fənn üzrə tədris proqramının və dərslüklərin konsepsiyası və məzmununa cavabdeh olan 160 təlimatçı fəaliyyət göstərir. Proqram və dərslüklərin hazırlanması ilə bağlı son qərarı isə 20-30 nəfərdən ibarət Milli Komitə qəbul edir. Onun tərkibinə nazirliyin nümayəndələri, pedaqoji və valideyn şuralarının üzvləri, hətta sabiq nazirlər və həmkarlar təşkilatının əməkdaşları daxil olur.

Avstriyada dərslüklərin ekspertizası və onların ödənişi federal nazirliklər tərəfindən həyata keçirilir. Müəllimlər üçün vəsait isə ekspertizadan keçmir, nəşriyyatları onu pulsuz yayırlar. Bu ölkədə müxtəlif istiqamətlər üzrə 31 ekspert komissiyası mövcuddur. Hər bir fənn üzrə komissiya nazirlik tərəfindən dörd il müddətinə təyin olunmuş 5 əsas və 5 köməkçi ekspertdən ibarət olur. Dərslüklər üzərində dörd ay müddətində birgə iclaslarda ekspertiza aparılır və bunun nəticəsinə uyğun

olaraq, komissiya "bəyənilmişdir, dəyişikliklər nəzərə alınmaqla bəyənilmişdir (zəruri dəyişikliklər göstərməklə bəyənilməmişdir)" qərarlarını verir. Yenidən işlənmiş dərslüklər iki ay və ya bir il ərzində komissiyaya təqdim edilir.

Böyük Britaniyada dövlət ekspertizası yoxdur. Dərslüklərin ekspertizası müəllimlər və valideynlər tərəfindən yerinə yetirilir, yəni dərslüklər istifadədən çıxarılır.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir:

1. Dərslüklərin ekspertizası Təhsil Nazirliyi və ya müxtəlif qurumlar tərəfindən yerinə yetirilə bilər;

2. Ekspert qrupunun üzvləri öz sahəsində səriştəli (kompotentli) mütəxəssis olmalıdır;

3. Ekspert qrupunun tərkibinə araşdırılan problemi müxtəlif cəhətdən ekspertiza etməyi bacaran mütəxəssislər daxil edilməlidir.

Müqayisə etdikdə, ölkəmizdə dərslüklərin ekspertizasının təşkil sahəsində qabaqcıl təcrübəyə istinad edildiyi nəzərə çarpır. Sadəcə, ekspertlərin seçilməsi müəyyən suallar doğurur. Fikrimizcə, ekspert qrupuna müxtəlif elm sahələrini təmsil edən və pedaqoji ekspertiza ilə bağlı müvafiq plan əsasında ən azı bir həftəlik kursdan keçən aşağıdakı tərkibdə 5 mütəxəssis cəlb olunmalıdır:

- Fənnin aid olduğu elm sahəsi üzrə mütəxəssis - 1 nəfər;

- Fənnin tədrisi sahəsi üzrə metodist-alim – 1 (və ya 2) nəfər;

- Psixoloq -1 nəfər;

- Fənn müəllimi - 1 (və ya 2) nəfər.

Дейләнләрә әсасән белә бир педагогика, 2005, № 4, с. 11-18.

qənaətə gəlmək mümkündür ki, məktəb dərslükünün keyfiyyəti müasir didaktik tələblər əsasında hazırlanmasından və pedaqoji ekspertizanın obyektiv təşkilindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan məktəbi", 2013 №5, s.6-17.

2. Abbasov Ə. Müasir dərslüklər: xüsusiyyətlər, tələblər. Elmi əsərlər (ARTPI) 2011, №4, səh. 65-71.

3. Dərslüklərin hazırlanması, ekspertizası və nəşri sahəsində beynəlxalq təcrübə. Bakı, 2013.

4. Зуев Д.Д. Школьный учебник. М.: 1983.

5. Каким быть учебнику: дидактические принципы построения. / Под ред. И.Я.Лернера и Н.М.Шахмаева, ч.1-2, М.: 1992.

6. Хуторской А.В. Место учебника в дидактической системе.//

РЕЗЮМЕ

Учебник-важное средство, отражающее содержание обучения. Результатов внедрения курricula стало коренное изменение требований предъявляемых к учебникам. В статье затронуты проблемы связанные с концептуальными основами учебников, а также опираясь на современные педагогические взгляды раскрыты принципы их использования.

SUMMARY

The textbook is an important means reflecting training content. Implementation of curriculum reform resulted in drastic changes in textbook requirements. The article deals with the conceptual basis of textbooks and explains use of its principles with reference to the modern pedagogical views.

Мüasirlәrimiz

ALTMİŞ YAŞIN İŞİĞİNDA

Ədalət TAHRZADƏ,
Avrasiya Universitetinin professoru

Əsgər Quliyev tanınmış təhsil işçisi, alim – filoloq, çoxsaylı kitab və məqalələrin müəllifidir. Jurnalımızın redaksiya heyətinin üzvü olan Əsgər müəllim bizim yaxın məsləhətçimizdir. 60 yaşı münasibətilə Əsgər Qədir oğluna bu günlərdə "Azərbaycan Respublikasının Qabaqcıl Təhsil İşçisi" döş nişanı təqdim olunmuşdur. Əsgər müəllimi ürəkdən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı və yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

Redaksiya

36 il bundan qabaqdı – 1978-ci il. Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun qiyabi aspiranturasından əyanisinə dəyişilərək Bakıya gəlmiş, İnstitutda "oxumağa" başlamışdım. Xarici dil dərslərində birgə oxuduğum yoldaşlardan biri elə həmin il aspiranturaya girmiş Əsgər Quliyev idi. Səmimiliyinə, yüksək savadına, hazırcavablığına, şəxsi davranışına görə diqqətimi cəlb etdi və tezliklə dostlaşdıq. 1981-ci ildə ikimiz də aspiranturayı bitirdik, ancaq çətin həyat problemləri üzündən yalnız iki il sonra – 1983-də müdafiə etdik. Ayrı-ayrı şöbələrdə çalışırdıq. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, deməliyəm ki, institutda ən perspektivli gənc dilçilərdən sayılırdıq. Respublika televiziya

və radiosunda maraqlı verilişlər aparırdıq. 1985-ci ildə görkəmli alim və ictimai-siyasi xadim, millət vəkili Aydın Məmmədov institutda yeni şöbə açdı və ora yalnız gəncləri topladı, Əsgərlə mənə də bu şöbəyə baş elmi işçi götürdü. Beləliklə, biz institutun tarixində bu vəzifəni tutmuş ən gənc alimlər olduq. Şöbənin sosiolinqvistika üzrə elmi-tədqiqat işləri ilə bağlı olaraq Moskvaya birgə elmi ezamiyyətə getdik, SSRİ EA-nın müxtəlif institutlarında ən görkəmli alimlərlə görüşüb fikir mübadiləsi etdik. Azərbaycan elmində ilk dəfə olaraq etnososioloji anketlər, sorğu vərəqələri tərtib etdik və bir çox başqa faydalı işlər gördük. Ancaq, mənəcə, görülən işlər içərisində ən faydalısı nəşrinə Aydın Məm-

mədəvun başladığı "Azərbaycan filologiyası məsələləri" toplusunun nəşrində yaxından iştirakımız oldu.

1985-ci ildə mən akademiyanın yeni yaradılmış "Elm" qəzetinə redaktor təyin edildim və Dilçilik İnstitutundan ayrıldım, ancaq Ə.Quluyevlə əlaqələrim indi başqa sahədə davam etdi.

Bura çatanda kiçik "texniki fasilə" elan edərək oxucuları Əsgər Quluyevin ömür yolu ilə lap qısaca tanış etmək istədim...

Əsgər Qədir oğlu Quluyev 1954-cü ildə Gədəbəy rayonunun Daryurd kəndində dünyaya göz açıb. 1961-71-ci illərdə öncə Daryurd məktəbində oxuyub, sonra orta təhsilini Əli İsmayilli kənd məktəbində başa vurub. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin əyani şöbəsinə qəbul olunaraq oranı 1975-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirib. O, institutun ən seçilən qabaqcıl tələbələrindən olub, Nizami Gəncəvi adına təqaüd alıb.

1975-ci ildə gənc müəllim təyinatla Xaçmaz rayonuna göndərilib. Burada o, Xanlıqoba və Qalağan kənd məktəblərində müəllim işləyib. Üçillik təyinat müddəti bitdikdən sonra 1978-ci ildə Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun əyani aspiranturasına girib. O, İnstitutun direktoru akademik Məmmədəğa Şirəliyevin elmi rəhbərliyi altında dissertasiya işini hazırlamağa başlayıb və onu 1983-cü ildə müdafiə edib. 1981-1990-cı illərdə Dilçilik İnstitutunda öncə kiçik, sonra baş elmi işçi vəzifələrində çalışıb, 1990-1992-ci illərdə Elmlər Akademiyasının əyani doktorantı olub.

Bu qısa tanışlıqdan sonra yenə geriye dönürəm.

Yanılmıramsa, 1985-ci ildə şöbə müdiri Aydın Məmmədov həm də akademiyanın humanitar məsələlər üzrə akademik-katibi Məmməd Cəfərin elmi katibi təyin edildi. Təbii ki, o da vaxtının çoxunu "İsmailiyyə"də – Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin indiki binasında Məmməd Cəfər müəllimlə bir kabinetdə keçirirdi. Çox keçmədi ki, Aydın müəllim də, Məmməd Cəfər müəllim də Əsgər Quluyevin savadından idarəçilik işində də yararlanmağa başladılar. O dövərdə akademik-katibliyin işinin rəvan getməsində Ə.Quluyevin də əməyi vardı. Redaktoru olduğum "Elm" qəzeti də "İsmailiyyə"də yerləşdiyinə görə biz tez-tez görüşür və mən onun buradakı işləriylə tanış ola bilirdim. O, "Elm" qəzetində də çıxış edir, dilimizin ən müxtəlif problemləri haqqında maraqlı müzakirələr açırdı.

1987-ci ildə mən EA-nın Əlyazmalar İnstitutunda şöbə müdiriyyəinə keçdim. İş binalarımız qonşu olduğuna görə yenə tez-tez görüşürdük. Elə bu zamanlar ümumittifaq "Sovetskaya türkologiya" (sonralar "Türkologiya") jurnalının redaktor müavini təyin edilmiş Aydın Məmmədov Əsgərlə mənə də jurnalla əməkdaşlığa cəlb etdi. Biz orada "İrs" adlı yeni rubrika açdıq və 1930-cu illərdə repressiya olunmuş dilçi alimlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr verməklə yanaşı, onların elmi əsərlərindən nümunələr də dərc etdirdik. Əsgər Quluyevlə mənə qoşa imzamızla 1988-1990-cı illərdə "Sovetskaya türkologiya"da dərc edilmiş

professor A.R.Zifeldt-Simurmyaqi, Abdulla Şərifov, professorlar Qulam Bağirov, Bakir Çobanzadə və İdris Həsənov haqqında yazılar onların ölümündən sonra Sovet dilçiliyində işıq üzü görən ilk məqalələr idi.

1992-ci ildə mən təhsil nazirinin müavini kimi dərslük və proqram məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Bu, çox ağır və məsuliyyətli iş idi. Mənə yardım göstərməyi dost kimi Əsgərdən xahiş etdim. Sözümlə yerə salmayıb Nazirliyə gəldi, az sonra tədris ədəbiyyatı və nəşriyyatlar idarəsinin rəisi təyin edildi. Hüseyin Quluyev, Esmira Şixəliyeva və başqa əməkdaşları ilə birgə müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyaya əsaslanan yeni proqram və dərslüklərinin yaradılmasında Əsgər Quluyevin əvəzsiz xidmətləri oldu.

O zaman ölkə müharibə şəraitində idi, iqtisadi durum acınacaqlı vəziyyətdəydi. Ə.Quluyevin idarəsi proqram və dərslüklərin 4 ay müddətində hazırlanması məqsədilə yaradılmış Fövqəladə Elmi-Metodik Şuraya və nazirliyin yeni Vahid Elmi-Metodik Şurasına mindən artıq alim, metodist və müəllimi cəlb etdi. Bunun sayəsində Təhsil Nazirliyi qısa müddətdə yeddi əsas fənn üzrə tam yeni proqram hazırladı və onların hər birini ən azı 10 min tirajla mətbuatda çap etdirdi. Bu proqramlar əsasında 82 adda yeni dərslük yaradıldı ki, bir ildə belə nəhəng həcmli işin öhdəsindən hətta Rusiya və Türkiyə kimi bu sahədə zəngin təcrübəsi olan dövlətlər belə gələ bilməzdi!

O dövərdə dərslükləri təkcə "Marif" nəşriyyatı nəşr edirdi. 1992-ci il-

də həmin nəşriyyat rəsmən bildirdi ki, o, yalnız 30 adda dərslük nəşr edə bilər. Bu zaman nazirlik hökumətin qərarı ilə özünün "Öyrətmən" (sonralar "Təhsil") nəşriyyatını yaratmağa məcbur oldu. Daha sonra da nəşr ediləcək dərslüklər üçün xaricdən kağız alınıb gətirildi. Bütün bu sadaladığım işlərdə ən böyük ağırlıq təşkilatçı kimi Əsgər Quluyevin çiyinlərinə düşmüşdü. Ə.Quluyev dərslük işində həm də müəllif kimi iştirak edirdi.

1993-cü ilin sonunda mən nazirlikdən ayrılaraq indiyədək çalışdığım Bakı Avrasiya Universitetində (o zaman Ali Diplomatiya Kolleci adlanırdı) müəllim işləməyə başladım və Ə.Quluyevlə əlaqələrim onun işinin gərginliyi üzündən seyrəldi. Nadir hallarda görüşür, zəngləşir, hal-əhval tuturduq...

Bunu da hökmən xatırlatmalıyam ki, bir qrup "dərslük eksperti" yeni nazir təyin olunmuş mərhum Lidiya Rəsulovanın dövründə dərslük və proqramlara aramsız hücumlar edirdi. Yüzlərlə alim, müəllim və metodistin gerçək-dən gərgin əməyi sayəsində yaradılmış yeni dərslük və proqramlarımızın taleyi ciddi təhlükə altında idi. Bu zaman məhz Əsgər Quluyevin cəsarəti və prinsipliliyi sayəsində həmin proqram və dərslüklər məhv olmaq və məktəblərimiz isə uzun illər dərslüksiz qalmaq təhlükəsindən qurtardı! Təcrübəli idarəçi Lidiya Rəsulova bir çox sınaqlardan sonra ona tam inandı, bədxah ağızları susdurdu və bunun sayəsində həmin dərslüklər həyata vəsiqə alaraq məktəblərimizdə on ildən artıq istifadə olundu...

Dərsləklərin hazırlanması nə qədər çətin prosesdirsə, o zaman onların nəşri daha mürəkkəb problem idi. Həmin dərsləklərin Türkiyədə nəşri də yalnız Əsgər Quluyevin bacarığı, cəfəkeşliyi, vətənpərvərliyi sayəsində gerçəkləşdi. Onun bu yolda çəkdiyi əzab-əziyyətlər geniş bir kitabın mövzusu ola bilər. Məhz dərslək məsələsinə olan istək Əsgəri doktorluq dissertasiyasını müdafiə etməyə imkan vermədi. Ancaq bununla belə, Əsgər məmurluqla müəllimliyi uzlaşdırmağı ləyaqətlə bacardı. Belə ki, nazirlikdə işlədiyi bütün dövrdə Bakı Dövlət Universitetinin və Azərbaycan Dillər Universitetlərində müəllimlik peşəsini davam etdirdi. Buna görə də, "Əməkdar müəllim" fəxri adına layiq görüldü. Əsgər Quluyev sonrakı illərdə də dərsləklərin təkmilləşdirilməsi və yeni dərsləklərin yaradılması işində savad və bacarığını əsirgəməyib. Ancaq təəssüf ki, onun əməyi o zamanlar nazirlikdə layiqincə qiymətləndirilmədi və vəzifəsi illər ötdükcə sırası əməkdaşadək kiçildildi. Məncə, bunun başlıca səbəbi Əsgərin şəxsiyyətə çox müstəqil adam olmasında, prinsipiallığında, heç kəsdən çəkinmədən sözü üzə deməsində, necə deyərlər, "qabağından yeməməsində" idi. Ancaq o, əsl alim kimi yaradıcılığında idi. Dərsləklər və təhsil tariximizlə bağlı kitablar yazmaqda davam edirdi.

Həmin illərdə Əsgər Quluyev Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq "Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri" (Bakı, 2001, 278 s.), "Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində" (Bakı, 2003, 250 s.) kimi

dəyərli monoqrafiyalarını çap etdirdi. Eyni zamanda on ildən artıq məktəblərdə uğurla istifadə edilmiş I-IV siniflər üçün 4 hissədən ibarət "Ana sözü" dərslək vəsaitinin, V-VI siniflər üçün "Ədəbiyyat" dərsləklərinin, Türkiyədə çap olunmuş və türk liseyləri üçün nəzərdə tutulmuş 2 cildlik "Türk dünyası ədəbiyyatı" (Ankara, 2003) dərslək kitabının əsas müəlliflərindən biri kimi dərslək yaradıcılığına öz töhfəsini verdi. Bu illərdə apardığı araşdırmalar içərisində Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının xüsusi "Azərbaycan" (Bakı, 2006) cildindəki (Azərbaycan və rus dillərində çap edilib) onun qələmindən çıxmış "Təhsil" oçerkinə ayrıca qeyd etmək istərdim. Ümumiyyətlə, indiyədək Əsgər Quluyevin 170-dən artıq əsəri çap olunub. O, hazırda "Azərbaycan maarifinin korifeyləri" adlı kitabını çapa hazırlayır...

Çox xoşdur ki, öten il Təhsil Nazirliyinin yeni rəhbərliyi tərəfindən Əsgər müəllimin dərslək problemləri üzrə bilik və təcrübəsinin tətbiqinə daha geniş imkanlar yaradıldı və o, nazirliyin tədris resursları şöbəsi müdirinin müavini təyin edildi. Beləliklə, o, yenidən dərslək sahəsində qaynar fəaliyyətə döndü.

36 illik dostumun bu günlərdə – 18 sentyabrda 60 yaşı tamam oldu. Ancaq inanıram ki, milli təhsilimizin həqiqi əsgəri olan Əsgər Quluyevin bu 60 ili nə qədər şərəflə yaşanıb, xalqımız, millətimiz üçün nə qədər faydalı və məhsuldar olubsa, o, bundan sonrakı fəaliyyəti ilə də təhsil tariximizə öz imzasını əbədi həkk edəcək!

SƏKSƏN YAŞ ÇOX DEYİLMİŞ

Rzalı Oqtay Məhərrəm oğlu (Oqtay Rza) 1934-cü il noyabr ayının 2-də Azərbaycanın Salyan rayonundakı Qalalı kəndində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə Arbatan kənd yeddiillik məktəbini, 1951-ci ildə Salyan şəhərindəki Nizami adına orta məktəbi bitirmişdir. 1951-1956-cı illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki ADNA) geoloji-kəşfiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib geoloq ixtisası almışdır.

Əmək fəaliyyətinə 1956-1961-ci illərdə Bayıldakı Neft və Qazçıxarma İdarəsinin 5 saylı mə-dənində başlamışdır: operator, baş operator, neftçıxarma ustası olmuşdur. Elmi-tədqiqat işi müda-fiə edib geologiya-mineralogiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Azərbaycan KP MK yanında iki-illik Marksizm-leninizm Univer-sitetini fərqlənmədiplomu ilə bitirmişdir

(1980). N.Tusi adına API-nin ümumi coğrafiya kafedrasında müəllim, baş müəllim (1966-1969), hazırda isə dosent işləyir (1971-ci ildən).

Respublikanın Əməkdar müəllimidir.

Bakı Sovetinin deputatı seçilmişdir (1959-1960).

1961-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ümumdünya Həmkarlar İttifaqları Təşkilatının Moskvada keçirilən 5-ci konqresində sovet nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmişdir.

"Bir may" adlı ilk şeirini yeddiillik məktəbdə oxuyarkən yazmış və "Sosializm yolu" rayon qəzetində dərc edilmişdir.

Həmin vaxtdan poeziya yaradıcılığı ilə məşğul olur, bədii tərcümələr edir. Dünya xalqlarının ədəbiyyatından tərcümələri dövi mətbuatda müntəzəm dərc olunur.

Dərslək, vəsait və tədris proqramlarının, 24 kitabın müəllifidir.

Əsərləri xarici mətbuatda dərc edilmişdir. "Kamenniy Svetilnik" şeirlər toplusu 1987-ci ildə Moskvada, kütləvi tirajla buraxılmışdır.

Beynəlxalq Rəsul Rza, M.Müşfiq, "Araz" və "Qızıl qələm" mükafatları laureatıdır.

1981-ci ildən Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin üzvüdür.

Oqtay müəllimi 80 yaşı münasibətilə bizim jurnalın redak-siya heyəti təbrik edir, ona 100 yaşını keçirə bilməsi üçün tükənməyən güc və qüdrət arzulayır.

Redaksiya.

PROFESSOR ƏZİZ ƏFƏNDİZADƏ VƏ ONUN METODİKA MƏKTƏBİ

Vaqif QURBANOV,

AMİ-nin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Xatırladaq ki, Əziz Əfəndizadə uzun illər Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının redaktoru olmuşdur. Doğumunun 90-cı ilində onu xatırlamaqla, ruhu şad olsun Əziz müəllimin deyirik.

Redaksiya

Mən özündən sonra böyük məktəb qoyub getmiş prof. Ə.Əfəndizadə haqqında bu məqaləni Bakı Slavyan Universitetində fəaliyyət göstərən və dilçi metodistlərimizin tədqiqatlarından dərs deyən xeyirxah insanların, gözəl müəllimlərin təşəbbüsü ilə və onların istifadəsi üçün yazıram.

Onu da etiraf edirəm ki, bu il biz öz mənəvi atamızın, elmi rəhbərimizin 90 yaşını yalnız ürayimizdə keçirməli olduq. Bunun günahını acı təəssüb hissilə öz ürayimizə gömürük. Ancaq nahaq! Çünki onun yaratdığı metodika məktəbindən çıxanların və onların rəhbərlik edib yetişdirdikləri alimlərin sayı 50-ni çoxdan keçmişdir. Elmi rəhbərimizin alim ömrünün və mənəvi-əxlaqi dünyasının maraqlı bir tarixi vardır:

Əziz Rəcəb oğlu Əfəndizadə 13 yanvar 1924-cü ildə Azərbaycanın görkəmli pedaqoqlarından olan Rəcəb Əfəndinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. O, Bakıdakı M.Müşfiq adına 18 nömrəli orta məktəbdə təhsil almış, 40-50-ci illərin şöhrətli müəllimlərindən elm, bilik qazanmışdı. Uşaq yaşlarından dil duyumu, nitq həssaslığı güclü olan Əziz

Əfəndizadə özünə peşə seçərkən filologiya sahəsini seçir və indiki Bakı Dövlət Universitetinə daxil olur. Universitet illərindən elmi-tədqiqatla ciddi məşğul olur, sonuncu kursda oxuyarkən aşağı kurslara dərs deməyə başlayır. Yüksək biliyə və rəvan nitq qabiliyyətinə malik olduğunu gören müəllimləri onu aspiranturada saxlayır və orfoepiya sahəsində dissertasiya yazmağı məsləhət görürlər. Görkəmli dilçi Əbdülzəl Dəmirçizadənin rəhbərliyi altında o, az bir vaxt ərzində namizədlik dissertasiyası yazır və uğurla da müdafiə edir. Filologiya elmləri namizədi adı alandan Əziz Əfəndizadə ömrünün axırına kimi Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1975-ci ildə orta mək-

təbdə orfoqrafiyanın mənimsənilməsinə dair doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə etmiş, uğurlu elmi əsərləri və yetirmələrinin sayına görə professor elmi adını almışdır.

Bu illər ərzində onun yüzlərlə kitab, kitabça və elmi-metodik məqaləsi dərc olunmuşdur. Əziz müəllim ömrünün son illərini orta məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitləri yazmağa, elmi-pedaqoji kadrlar hazırlamağa həsr etmişdir. 30-a yaxın pedaqoji elmlər namizədi yetirmiş, ümumtəhsil məktəbləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliklərinin müəllifi, elmi redaktoru olmuşdur. Pedaqog alimin "Düzgün yazı təliminin elmi əsasları", "Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları", "Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti", habelə müəlliflərindən biri və elmi redaktoru olduğu "Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi" (I-II hissədən ibarət) və s. kimi elmi əsərlər indi də dil və ədəbiyyat müəllimlərinin stolüstü kitablarıdır.

Elmi kadrlar hazırlığında, habelə güclü metodistlərin yetişdirilməsində də Əziz Əfəndizadənin xidmətləri yüksəkdir. Onun yetirdiyi Əhməd Kəlbəliyev, Nurpaşa Hübətov, Vaqif Qurbanov, Fərrux Həsənov, Ənvər Abbasov, Əfşan Rəhimova, Haşım Qafarov, Akif İmanlı, Akif Məmmədov, Sevdə Abbasova, Çimnaz Əliyeva, Asif Hacıyev, Hava Abdullayeva və başqaları müvafiq elmi-metodik istiqaməti olan bir məktəbdən çıxmışlar. Bizim qənaətimizə görə, "Əfəndizadə metodika məktəbi"ni səciyyələndirən ən yaxşı keyfiyyətlərdən biri elmi işçidə, aspirant və dissertantda baza hazırlığının olması idi. Əziz müəllim dərslərini dinləyib-bəyanmədiyi, biliyinə və təcrübəsinə bələd olmadığı gəncləri şöbəsinə elmi işçiliyə qəbul etmirdi. Əhməd Kəlbəliyev 10 il orta məktəbdə çalışıb uğurlar qazanmış və elmi işçiliyə qəbul olunmuşdu.

Sabir Vahidov nümunəvi dissertasiya yazıb müdafiə etmişdi. Ənvər Abbasov və Haşım Qafarov fərqlənə ilə oxumuşdular. Sevdə Abbasova və Hava Abdullayeva prinsipial mövqeyi olan insan kimi seçilmişdilər. Asif Hacıyev ciddi tədqiqatçılığına görə qəbul olunmuşdu...

Keçən əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası şöbəsi dəfələrlə qaynayıb-daşmışdı. Başir Əhmədov, Kənan Mikayilov, Camal Əhmədov, Yasin Əfəndiyev, Muxtar Həmzəyev, Şemistan Mikayilov, Məmməd Həsənov, Nazim Əhmədov, Əhməd Kəlbəliyev, Sabir Vahidov tanınmış alim olub buxarlanmışdılar. Kimisi institutlarda, kimisi universitetlərdə kafedra müdiri, dekan kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdılar; lakin ürəkləri yenə də Əziz müəllimin şöbəsində qalmışdı. Şöbəyə isə yeni nəsil gəlirdi. Tələbkarlıq əvvəlkindən də yüksək idi. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası ilə bağlı alimlər arasında ixtisaslaşma getmişdi. Sabir Vahidov problemlə təlimlə, Nazim Əhmədov fonetika, Əhməd Kəlbəliyev morfolojiya, Vaqif Qurbanov sintaksis, Ənvər Abbasov rus məktəbində Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri ilə məşğul olurdular. İnstitutda şöbəyə diqqət və qayğı çox güclü idi. Tanınmış elm təşkilatçısı Zahid Qaralov şöbə müdiri professor Ə.Əfəndizadənin tabeliyində olanlarla işləmək, onları hazırlamaq, yetişdirmək bacarığı yüksək qiymətləndirirdi...

...Mən orada işlədiyim 12 il ərzində Əziz müəllimin bir dəfə də olsun şöbə əməkdaşı ilə yüksək tonda danışığını eşitmədim. Qaygımızı çəkirdi. Şəxsən mənə, Ənvər müəllimə lap çox inanırdı. Biz isə onu ata məhəbbəti ilə sevir və əsən küləklərdən də qoruyuruq. Əsəbləşməyinin qarşısını alırıq. Onu intriqalara çəkmək istəyənlərdən uzaq

saxlayırdıq. Haqqında yaxşı danışılanları desək də, incikli söhbətləri ondan gizlədirdik. Çünki özümüz cavablarını verirdik. O da bizi oğlu Munisdən ayırmırdı. Dil təhlili məsələləri gündəlik müzakirə və mübahisələrin predmeti idi. Linqvistik təhlilə dair müzakirələrimiz, ciddi mübahisələrimiz bitib-tükənmək bilmirdi. "Xəbərin ifadə vasitəsi" ilə bağlı "Azərbaycan gəncləri" qəzetində Bəşir Əhmədovla Əziz Əfəndizadə polemikaları başlanmışdı. III növ ismi birləşmələrin linqvistik xüsusiyyətləri və cümlə üzvü vəzifəsinə dair mülahizələr şöbədə və şöbədə kənarında da qızışmışdı. Bu məsələyə kimlər qoşulmamışdı: professorlar Əlövsət Abdullayev, Ağamusa Axundov, Ələddin Əliyev və başqaları. Əziz müəllim yetirmələrinin mövqeyini dəstəkləyər və məqalələr yazmasını tələb edərdi...

Şöbəmiz respublikanın dilçi və metodist alimlərinin diqqət mərkəzində idi. Mübahisə ocağı şöbədə idi. Sabir Vahidov ali tədris müəssisəsinə keçmişdi. Bizə onun bir məktubunu gətirdilər. "Şöbəmizin elmi mübahisələrin atəşi ilə alovlanan ocağı üçün darıxmışam. Siz Əziz müəllimin ətrafında pərvanə kimi dolanın, həyatın ləzzəti pərvanə kimi yanmaqdadır..."

Gözəl xətlə yazılmış həmin məktubu indi də saxlayıram. 12 illik elmi işçisi olduğum şöbədə uzun illər getmək istəyənlərdən olmadım. Sadəcə, necə deyirlər, alıb apardılar. Yoxsa, mənalı həyat yaşayırdıq o şöbədə işləməklə...

Əziz müəllim ixtisas jurnalının redaksiyasına ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi") gələn suallarla bizi yoxlayar, yüz ölçüb bir biçdikdən sonra da "Suallara cavab" rublikasında geniş şərhlər verirdi. Həmin cavablar həm ixtisas müəllimlərinin, həm də dilimizin tədqiqi və tədrisi ilə ciddi məşğul olanlardan

Bəşir Əhmədov, Əhəd Əhmədov, Əli Fərəcov, Həsən Baliyev kimi alimlərin diqqətində olardı. Müəllimlərimizin demək olar ki, 80-90 faizi öz ixtisas jurnalına abunəçi idilər və bir çoxlarının dediyinə görə, ixtisas jurnalını onlar "sual-cavab rubrikası"na görə oxuyarlar. Bu rubrikada Əziz müəllim sanki istedadını ortaya qoyurdu. Yazmaq, özü də necə yazmaqda qibtə ediləcək səriş-təsi vardı. Yazılarında güclü ideyaları da olurdu. Həbele ifadə etmək qabiliyyəti, manerası ilə yazıları diqqəti dərhal cəlb edərdi. Orfoepik tələffüz məsələlərində eksperimental fonetist kimi çıxış edirdi. Həssas dil duyumu vardı, ona əsaslanırdı; halbuki laboratoriyası yox idi. Əziz müəllimin metodika elminə nələri gətirdiyini mən onun şöbəsində işlədiyim 12 ildə öyrənə bilmişdim. Müşahidə və təhlillərim bunları deməyə əsas verir:

1. Güclü müşahidələr aparıb yazılı şəkildə ümumiləşdirmələr etmək səriş-təsi vardı; ona görə də orfoqrafiya və orfoepiya təliminin aktual problemlərini zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçə bilmişdi.

2. Öyrənməkdən usanmırdı. Öyrənmək istəyənləri ruhlandırır, tərifləyirdi. Öyrətməyi də bacarırdı. Öyrətməkdə nümunənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

3. Dilçiliyin aktual problemlərini müəyyənləşdirməyi bacarır və təcrübədən ideya çıxartmaqda məharət sahibi idi.

4. Dilçiliyin bütün şöbələrinin tədrisi problemlərində gəzişmişdi. Sintaksisi elmi-metodoloji səviyyədə bilir və dil sintaksisini nitq sintaksisinə çevirməyin fəlsəfə olduğunu mükəmməl mənimsəmişdi. Rabitəli nitq dil təliminin başlanğıc nöqtəsi və son məqsədi hesab edirdi.

5. Dil təlimində nəyin qanun, nəyin prinsip olmasını ayırd edər, idrak nəzəriyyəsinin qanunları, metodları əsasın-

da tədqiqat və təlim əlaqəliklərinə qiymət verməyi bacarardı.

6. O, bir çox problem məsələlərdə kəşfə bərabər yeniliklərə imza atmış linqvometodist və linqvodidakt idi.

...Yeniliklərə biganə deyildi, əks də getmirdi və bunların hamısının bir vaxtlar olması qənaətində idi. Dil təlimində o vaxt dəbdə olan problem situasiya, alqoritm, məzmunun sıxlaşdırılması, metodların təkmilləşdirilməsi, diferensasiya və inteqrasiya və s. kimi məsələlərdə dərin düşüncə nümayiş etdirirdi. Muxtar Hüseynzadədən ağız dolusu danışardı – müəllimi olmuşdu. Müəllimlərinin elmdə yenilikləri haqqında həvəslə danışar, onları elmdə ideya generatorları, elm təşkilatçıları, eyni zamanda mahir mühazirəçi alim hesab edərdi. Sağlamlığı cəhətdən zəif, cılız, xəstə kimi görünən bu adam cürət, qeyrət, qətiyyəti ilə Demosfeni xatırladardı. Mubərizədən yayınmazdı. Əksinə, Demosfen sayaq zəif vücudu ilə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı döyüşər və onun kimi 37 yaşında cəbhədə – Atika yaxınlığında həlak olmağa hazır idi. Əziz müəllim dediklərində israrlı idi. Heç kəsə heç nədə güzəştə gedənlərdən deyildi. Ancaq mövqeyini qoruyanları da qiymətləndirirdi...

...Mən öz elmi rəhbərim haqqında həmişə belə düşünmüşəm və indi də bu fikirdəyəm ki, rəhmətlik bizi linqvodidakt yetişdirməyə çalışırdı, kal qalmağa qoymurdu. Bu cəhətdən onun elmi sanbalını təhlil edib qiymətini vermiş və metodikamızı zənginləşdirməyə çalışmışam; lakin daha da bir neçə tərəfdən tədqiqat predmetinə çevrilməyinin də təşəbb-

büskarıyam. Ancaq mənəvi cəhətlərinin hamısını deməyə bir ömür kifayət etməz. Mən onda insana diqqət, qayğı, nəzakət, mərhəmət, səxavət, sədəqət görmüşəm. Nəcəbəti isə orda idi ki, 71 illik ömrünü təmiz, pak, vicdanlı yaşadı, aspirantdan, dissertantdan heç nə qəbul etmədi, əksinə, onlara yardım etdi, işinə yaradı. Şöbəsinə qəbul edən il mənə "Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi" (II hissə) metodika kitabında felin tədrisini yazmağa ruhlandırdı və yazdıqlarıma yaradıcı redaktə qələmi qatdı. Allahın minlərlə rəhməti onun ruhuna ki, öyrədicə üslubda aydın yazmağı da biz ondan mənimsədik. Metodist üçün bu cəhəti funksionoloji səriştə hesab edərdi.

1987-ci ildən şöbədə "Azərbaycan məktəbi" jurnalına elmi redaktor getdim. "Ana sözü" jurnalında baş redaktor müavini oldum, haqqında "Arzularımın qanadlarında" adlı məqalə yazdım. Oxuyub qurtaran kimi mənə zəng etmişdi. "Sağ ol, mirzə, – demişdi, halal olsun sənə ananın südü".

1997-ci ildən müəlliflərdən olduğum təlim rus dilində olan məktəblər üçün IX sinif "Azərbaycan dili" dərslisində "Alimlərin müəllimi" mövzusunda xüsusi paraqraflı təlim materialı verdim. İndi də şəkli ilə birlikdə həmin təlim materialı dərslisliyə bəzəyir. Ömür vefa etmədi, əgər dərslidə öz şəklini və elmi bioqrafiyasını görmüş olsaydı, yənə də mənə zəng edərdi və inanardı ki, əsl mənəvi ata, əsl müəllim, əsl insan unudulmur. Metodika məktəbi, mənəviyyət məktəbi yaradan Əziz Əfəndizadə, əlbəttə, unudulmazdır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTI:
ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLI
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.
E-mail: mehemed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 22.12.2014.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.